

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ОДЕСЬКИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри _____
(підпис)

доктор філ. наук, доцент

Нерубасська Алла Олександрівна

(наукове звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

« ____ » _____ 202 ____ р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти**

на тему: «Психологія міжпоколінних відносин в сім'ї»

Виконала:

студентка групи ІН18-8-24-М1ПС(2,0з)
(шифр групи)

Освітньої програми: «Психологія»

Спеціальності: 053 Психологія
(код і найменування спеціальності)

Прокопець Вікторія Станіславівна
(ПІБ студента)

(підпис студента)

Керівник: д.філос. галузі знань 05

«Соціальні та поведінкові науки»

спеціальності 05 «Психологія», доцент
кафедри

Єрмакова Аліса Сергіївна

(підпис наукового керівника)

2026 р.

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ»
Одеський інститут

Кафедра загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін

Рівень вищої освіти: другий (магістерський) рівень

Спеціальності: 053 Психологія

Освітньої програми: «Психологія»

«Затверджую»

Завідувач кафедри _____

(підпис)

док. філ. наук, доцент Нерубасська А.О.

(вчене звання, науковий ступінь, ПІБ)

«_____» _____ 2026р.

Завдання

на кваліфікаційну роботу студента

Прокопець Вікторії Станіславівни

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема кваліфікаційної роботи Психологія міжпоколінних відносин в сім'ї

Керівник кваліфікаційної роботи д.філос. галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

спеціальності 05 «Психологія», доцент кафедри Єрмакова Аліса Сергіївна

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

2. Строк подання студентом кваліфікаційної роботи на попередній захист: Травень 2026р.

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням /окремі аспекти роботи, обсяги роботи
Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел (80 найменувань). Загальний обсяг роботи – 103 друкованих сторінки.

4. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження: .
Кваліфікаційна робота містить 9 таблиць.

5. Календарний план виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строки виконання		Примітка
		Планові	Фактичні	
1	2	3	4	5
1.	Збір та опрацювання наукових джерел	Листопад 2025	Листопад 2025	
2.	Написання вступу	Грудень 2025	Грудень 2025	
3.	Розділ 1. Теоретичний аналіз проблеми психології міжпоколінних відносин	Грудень 2025	Грудень 2025	
4.	Розділ 2. Методики та особливості організації дослідження	Січень 2026	Січень 2026	
5.	Розділ 3. Емпіричне дослідження залежності психологічного захисту дітей від захисту дорослих	Березень 2026	Березень 2026	

1	2	3	4	5
6.	Висновки	Квітень 2026	Квітень 2026	
7.	Оформлення списку використаних джерел	Квітень 2026	Квітень 2026	
8.	Подання роботи на перевірку керівнику	Квітень 2026	Квітень 2026	
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	Квітень 2026	Квітень 2026	

АНОТАЦІЯ

Прокопєць В.С. «Психологія міжпоколінних відносин в сім'ї» – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» – Одеський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». Одеса, 2026.

Актуальність дослідження. Сучасна сім'я переживає суттєві зміни, пов'язані зі зростанням кількості неповних сімей, поширенням повторних шлюбів, трудовою міграцією, дистанційною комунікацією та трансформацією традиційних моделей сімейного виховання. Усе це змінює характер взаємин між батьками, дітьми та старшим поколінням, створюючи нові форми психологічної взаємодії, але водночас і нові джерела конфліктів.

Мета – вивчити психологічні особливості та окремі чинники формування міжпоколінних відносин у родині, зокрема через механізми психологічного захисту.

У роботі були використані наступні **методи дослідження**: метод теоретичного аналізу наукових джерел, метод психолого-діагностичного обстеження, математичної статистики

Ключові слова: міжпоколінні відносини, психологічний захист, стиль виховання, стратегії виховання.

ANNOTATION

Prokopets V.S. "Psychology of intergenerational relations in the family" – It's Manuscript.

Diploma's work in obtaining the educational qualification of " bachelor's " Odesa Institute PJSC «Institution of higher education «Interregional Academy of Personnel Management». Odesa, 2026.

Relevance of the study. The modern family is experiencing significant changes associated with the growth of the number of single-parent families, the spread of remarriages, labor migration, remote communication and the transformation of traditional models of family upbringing. All this changes the nature of the relationship between parents, children and the older generation, creating new forms of psychological interaction, but at the same time new sources of conflict.

The goal is to study the psychological characteristics and individual factors of the formation of intergenerational relations in the family, in particular through the mechanisms of psychological protection.

The following research **methods** were used in the work: the method of theoretical analysis of scientific sources, the method of psychological and diagnostic examination, mathematical statistics

Keywords: intergenerational relations, psychological protection, upbringing style, upbringing strategies.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЇ МІЖПОКОЛІННИХ ВІДНОСИН В СІМ'Ї	13
1.1. Роль стилю виховання в процесі взаємодії батьків та дитини	13
1.2. Особливості формування психологічного захисту дити у системі дитячо-батьківських відносин	20
1.3. Вплив специфіки дитячо-батьківської взаємодії та емоційних стосунків у сім'ї на становлення психологічного захисту дитини	33
Висновки до розділу 1	42
РОЗДІЛ 2	
МЕТОДИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЬ.....	44
2.1 Методики дослідження психологічного захисту як аспекту міжпоколінних відносин в сім'ї	44
2.2. Методика дослідження психологічного захисту дітей	45
2.3. Методики дослідження дитячо-батьківської взаємодії та емоційних відношень у сім'ї.....	49
2.4. Методики дослідження дитячо-батьківської взаємодії та емоційних відношень у сім'ї.....	51
Висновки до розділу 2	56
РОЗДІЛ 3	
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД ЗАХИСТУ ДОРΟΣЛИХ	58
3.1. Особливості механізмів психологічного захисту у дітей та дорослих	58
3.2. Вплив особливостей психологічного захисту батьків на специфіку взаємодії з дитиною	68
3.3. Особливості дитячо-батьківської взаємодії як чинник формування психологічного захисту дитини.....	84
Висновки до розділу 3	91
ВИСНОВКИ.....	94
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	96

ВСТУП

Актуальність дослідження психології міжпоколінних відносин у сім'ї зумовлена глибокими соціальними, економічними та культурними трансформаціями сучасного суспільства, які істотно впливають на характер взаємодії між представниками різних поколінь. Сім'я традиційно виступає основним осередком соціалізації особистості, передачі моральних норм, цінностей, моделей поведінки та життєвого досвіду. Саме у міжпоколінній взаємодії формуються уявлення про сімейні ролі, відповідальність, емоційну підтримку та способи розв'язання конфліктів. У сучасних умовах прискореного темпу життя, цифровізації, зміни сімейних структур і ціннісних орієнтацій проблема гармонізації стосунків між поколіннями набуває особливої значущості.

Сучасна сім'я переживає суттєві зміни, пов'язані зі зростанням кількості неповних сімей, поширенням повторних шлюбів, трудовою міграцією, дистанційною комунікацією та трансформацією традиційних моделей сімейного виховання. Усе це змінює характер взаємин між батьками, дітьми та старшим поколінням, створюючи нові форми психологічної взаємодії, але водночас і нові джерела конфліктів. Зростає дистанція між поколіннями у поглядах на сімейні цінності, професійну самореалізацію, способи комунікації та життєві пріоритети. Такі тенденції нерідко супроводжуються емоційним відчуженням, непорозуміннями та труднощами у встановленні довірливих стосунків між членами сім'ї (О.Т. Соколова, А.С. Співаковська, Ю.О. Мартинюк, З. Фрейд, Е. Еріксон, Е. Фромм, Е. Берн, Б. Скіннер, Р. Сірс, А. Бандура, Т. Гордон, К. Роджерс, В. Сатир).

Особливого значення проблема міжпоколінних відносин набуває в умовах суспільної нестабільності, воєнних подій, економічних криз та вимушених змін способу життя. У таких умовах сім'я стає головним ресурсом психологічної підтримки та емоційної стабільності, а ефективна взаємодія між поколіннями сприяє формуванню стресостійкості, адаптивності та

психологічного благополуччя особистості. Водночас міжпоколінні суперечності можуть посилювати внутрішньосімейне напруження, провокувати конфлікти та негативно впливати на психоемоційний стан усіх членів родини.

Актуальність дослідження також визначається необхідністю вивчення механізмів передачі сімейного досвіду, моделей поведінки та емоційних установок від одного покоління до іншого. Науковці підкреслюють, що сімейні сценарії, стилі виховання, способи реагування на конфлікти та емоційні труднощі часто мають міжпоколінний характер і можуть відтворюватися протягом тривалого часу. Це зумовлює потребу у поглибленому дослідженні психологічних чинників, які забезпечують конструктивну взаємодію між поколіннями та сприяють формуванню позитивного сімейного мікроклімату.

Крім того, проблема міжпоколінних відносин є важливою у контексті розвитку особистості дітей та молоді. Саме характер взаємин із батьками та старшими членами сім'ї значною мірою впливає на формування самооцінки, емоційної стабільності, комунікативних навичок і системи цінностей молодої людини. Водночас для осіб старшого віку підтримка емоційного контакту з молодшими поколіннями є важливим чинником психологічного благополуччя, відчуття значущості та соціальної включеності.

У сучасній психологічній науці проблема міжпоколінних відносин розглядається в межах системного, соціально-психологічного, гуманістичного та сімейно-терапевтичного підходів. Значна увага приділяється дослідженню емоційної близькості між поколіннями, міжпоколінної солідарності, сімейних конфліктів, впливу соціокультурних чинників на характер взаємодії у родині.

Проте швидкі суспільні зміни та трансформація сучасної сім'ї потребують подальшого вивчення психологічних особливостей міжпоколінної взаємодії, що й визначає наукову та практичну значущість даного дослідження.

Мета дослідження: вивчити психологічні особливості та окремі чинники формування міжпоколінних відносин у родині, зокрема через механізми психологічного захисту.

Для досягнення поставленої мети в процесі дослідження ставилися такі основні завдання:

1. Провести аналіз наукової літератури з проблеми міжпоколінних відносин у сім'ї та взаємовпливів батьківських та дитячих психологічних захистів
2. Укласти комплекс методик для проведення емпіричної частини дослідження.
3. Провести емпіричне дослідження впливу батьківських психологічних захистів на дитячі.
4. Провести емпіричне дослідження стилів виховання матерів та батьків.

Об'єкт дослідження- особливості міжпоколінних відносин у сім'ї .

П Методи дослідження. Для реалізації завдань кваліфікаційного дослідження були використані: метод теоретичного аналізу наукових джерел, емпіричне дослідження, бесіди, метод психолого-діагностичного обстеження, методи математичної статистики.

М У дослідженні застосовано опитувальник Взаємодія батько – дитина (ВРР) І.М. Марковської, тест-опитувальник «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index, LSI), розроблений Р. Плутчиком спільно з Г. Келлерманом і Г. Контом, дитячий варіант тематичного апперцептивного тесту САТ та дитячу версію тесту фрустрації С. Розенцвейга

о Теоретичне значення дослідження психології міжпоколінних відносин у сім'ї полягає у поглибленні наукових уявлень про закономірності функціонування сім'ї як складної соціально-психологічної системи, у межах якої відбувається взаємодія представників різних поколінь. Дослідження цієї проблематики сприяє розширенню теоретичних засад сімейної психології, соціальної психології, вікової психології та психології особистості, оскільки дозволяє комплексно розглядати механізми формування, розвитку та трансформації міжпоколінних зв'язків у сучасних соціокультурних умовах.

н

я

Теоретична значущість роботи полягає у систематизації наукових підходів до вивчення міжпоколінної взаємодії, зокрема у контексті емоційної близькості, міжособистісної комунікації, сімейних ролей, конфліктів і процесів передачі сімейного досвіду. Аналіз психологічних особливостей взаємин між поколіннями дозволяє уточнити зміст понять «міжпоколінні відносини», «міжпоколінна взаємодія», «сімейна система», «міжпоколінна передача цінностей», а також визначити основні психологічні чинники, що впливають на гармонійність або конфліктність сімейної взаємодії.

Важливим теоретичним аспектом дослідження є поглиблення уявлень про роль сім'ї у формуванні особистості та передачі соціального досвіду від старших поколінь до молодших. У межах дослідження розкриваються психологічні механізми наслідування моделей поведінки, формування сімейних установок, ціннісних орієнтацій та емоційних сценаріїв, що передаються між поколіннями. Це дозволяє більш ґрунтовно пояснити процеси становлення особистості в умовах сімейної взаємодії та виявити вплив міжпоколінних зв'язків на розвиток самосвідомості, емоційної сфери та соціальної адаптації людини.

Теоретичне значення дослідження також полягає у розширенні наукових уявлень про особливості функціонування сучасної сім'ї в умовах суспільних трансформацій. Зміни у структурі сім'ї, переоцінка традиційних сімейних ролей, розвиток цифрових технологій та трансформація ціннісних орієнтацій суспільства впливають на характер взаємодії між поколіннями. У зв'язку з цим дослідження сприяє уточненню теоретичних положень щодо впливу соціокультурних чинників на психологічний клімат сім'ї, рівень міжпоколінної солідарності та особливості емоційної взаємодії її членів.

Наукова цінність роботи полягає також у можливості інтеграції різних психологічних підходів до вивчення міжпоколінних відносин. Дослідження поєднує положення системного, гуманістичного, когнітивно-поведінкового та соціально-психологічного підходів, що дозволяє комплексно аналізувати міжпоколінну взаємодію як багатовимірне психологічне явище. Це створює

підґрунтя для подальшого розвитку теоретичних моделей сімейної взаємодії та розроблення нових концепцій психологічного супроводу сім'ї.

Крім того, результати дослідження можуть бути використані для подальшого розвитку теоретичних засад психології сімейних конфліктів, психології виховання та психології сімейної комунікації. Виявлення закономірностей формування конструктивних або деструктивних моделей міжпоколінної взаємодії дозволяє поглибити наукове розуміння причин виникнення непорозумінь між поколіннями та механізмів їх подолання.

Таким чином, теоретичне значення дослідження психології міжпоколінних відносин у сім'ї полягає у розширенні та уточненні наукових знань про психологічні особливості взаємодії між поколіннями, механізми передачі сімейного досвіду, роль сімейного середовища у розвитку особистості та вплив сучасних соціокультурних змін на функціонування сім'ї як соціально-психологічної системи.

Практичне значення дослідження психології міжпоколінних відносин у сім'ї полягає у можливості використання отриманих результатів для вдосконалення психологічної допомоги сім'ям, оптимізації міжособистісної взаємодії між представниками різних поколінь та профілактики внутрішньосімейних конфліктів. Вивчення психологічних особливостей міжпоколінної взаємодії дозволяє виявити чинники, що сприяють формуванню гармонійних стосунків у сім'ї, а також визначити причини виникнення емоційного напруження, непорозумінь і конфліктів між батьками, дітьми та представниками старшого покоління.

Практична цінність дослідження полягає у можливості застосування його результатів у діяльності практичних психологів, сімейних консультантів, соціальних працівників, педагогів та фахівців соціально-психологічних служб. Отримані дані можуть бути використані для розроблення та впровадження психокорекційних, консультативних і профілактичних програм, спрямованих на покращення сімейної комунікації, розвиток взаєморозуміння між поколіннями та формування конструктивних моделей поведінки у конфліктних

ситуаціях.

Результати дослідження мають важливе значення для психологічного консультування сімей, оскільки дозволяють більш глибоко аналізувати особливості міжпоколінних конфліктів, емоційної дистанції, труднощів у спілкуванні та розбіжностей у системі цінностей членів родини. На основі отриманих теоретичних і емпіричних даних можуть бути створені ефективні рекомендації щодо розвитку навичок емпатії, толерантності, емоційної підтримки та конструктивної взаємодії між поколіннями.

Практичне значення дослідження також полягає у можливості використання його результатів у сфері сімейного виховання. Виявлення психологічних закономірностей міжпоколінної взаємодії сприятиме підвищенню батьківської компетентності, удосконаленню стилів виховання та формуванню сприятливого психологічного клімату в сім'ї. Практичні рекомендації, розроблені на основі дослідження, можуть бути корисними для батьків у питаннях побудови довірливих взаємин із дітьми та подолання вікових і ціннісних суперечностей.

Важливим напрямом практичного застосування результатів дослідження є їх використання у роботі з людьми похилого віку. Підтримка позитивних міжпоколінних зв'язків сприяє зниженню рівня соціальної ізоляції, підвищенню психологічного благополуччя та збереженню активної життєвої позиції представників старшого покоління. Розроблені рекомендації можуть застосовуватися у діяльності соціальних служб, геронтологічних центрів та організацій, які працюють із сім'ями різних типів.

Крім того, результати дослідження можуть бути впроваджені у навчальний процес закладів вищої освіти під час підготовки майбутніх психологів, педагогів і соціальних працівників. Матеріали дослідження можуть використовуватися при викладанні дисциплін із сімейної психології, вікової психології, психології спілкування та конфліктології, а також у процесі підготовки тренінгових програм і практичних занять.

Практичне значення роботи також визначається можливістю

використання результатів дослідження для створення програм психологічної профілактики сімейних конфліктів, розвитку культури сімейного спілкування та зміцнення міжпоколінної солідарності. Це особливо актуально в умовах сучасних соціальних трансформацій, коли зростає потреба у збереженні психологічної стабільності сім'ї та підтримці її адаптаційних ресурсів.

Таким чином, практичне значення дослідження психології міжпоколінних відносин у сім'ї полягає у можливості використання його результатів для вдосконалення психологічної допомоги сім'ям, підвищення ефективності сімейного консультування, профілактики конфліктів, розвитку конструктивної взаємодії між поколіннями та формування сприятливого психологічного клімату в сімейному середовищі.

Структура дипломної роботи визначена метою та завданнями магістерського дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (80 найменувань). Загальний обсяг роботи – 103 друкованих сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЇ МІЖПОКОЛІННИХ ВІДНОСИН В СІМ'Ї

1.1. Роль стилю виховання в процесі взаємодії батьків та дитини

Сім'я традиційно розглядається як одна з базових і найбільш значущих цінностей у житті людини, адже саме в її межах відбувається становлення особистості, формування системи поглядів, моральних принципів і набуття первинного соціального досвіду. Її роль не обмежується лише приватною сферою, оскільки сім'я виступає ключовим елементом суспільної структури та важливим чинником забезпечення соціальної стабільності держави. У родинному середовищі закладаються основи духовного, морального та культурного розвитку дитини, формується її перше розуміння міжособистісних відносин, відповідальності, взаємодопомоги та правил соціальної поведінки. Гармонійна, емоційно стабільна та психологічно здорова сім'я вважається однією з найвищих соціальних цінностей, оскільки вона створює для людини відчуття захищеності, підтримки та внутрішнього комфорту [11].

У педагогіці та психології центральною категорією є виховання, яке трактується як цілеспрямований і систематичний процес формування особистості. У більш ранньому, вузькому розумінні це поняття пов'язувалося передусім із доглядом за дитиною, забезпеченням її життєвих потреб та базового розвитку. Історично наукове осмислення виховання пов'язують із діяльністю І. І. Бецького у XVIII столітті, який розглядав виховання як інструмент створення «нового типу людини» та вдосконалення суспільства загалом. Його підходи були спрямовані на розвиток гармонійної особистості через моральне формування та соціальне виховання [16].

Важливе місце у становленні особистості займає сімейне виховання, яке є основою її емоційного, духовного та соціального розвитку. Саме в сім'ї

дитина отримує перші навички спілкування, засвоює способи взаємодії з іншими людьми, опановує норми поведінки, моральні цінності та систему життєвих орієнтирів. Процес сімейного виховання базується на взаємній повазі, довірі, підтримці та розумінні між членами родини. У сучасній психологічній та педагогічній науці дитина розглядається не лише як об'єкт виховного впливу, а й як активний учасник взаємодії, який має власні потреби, права, інтереси та відповідальність.

Сімейне середовище являє собою багатокomпонентну систему, в якій поєднуються індивідуально-психологічні характеристики батьків, соціально-економічні умови життя, особливості міжособистісних взаємин, стиль комунікації та специфіка виховного впливу. Важливу роль у формуванні особистості дитини відіграє спосіб життя сім'ї, її ціннісні орієнтації, традиції та емоційний клімат. Саме рівень гармонійності сімейних відносин значною мірою визначає розвиток самооцінки дитини, її емоційну стійкість, базову довіру до світу та здатність до успішної соціальної адаптації [34].

Сімейне виховання охоплює всі основні напрями розвитку особистості. Воно включає фізичний розвиток, спрямований на зміцнення здоров'я та формування здорових звичок; моральне виховання, що забезпечує засвоєння етичних норм і духовних цінностей; інтелектуальний розвиток, який стимулює пізнавальну активність і мислення; естетичне виховання, пов'язане з формуванням відчуття краси та художнього смаку; а також трудове виховання, що сприяє формуванню відповідальності та працелюбності. З віком дитини зміст і методи виховного впливу поступово трансформуються відповідно до її розвитку та індивідуальних особливостей.

Основною метою сімейного виховання є формування цілісної, гармонійно розвиненої особистості, здатної ефективно долати життєві труднощі, адаптуватися до соціальних умов і реалізовувати власний потенціал. До ключових завдань виховання належать розвиток інтелектуальних і творчих здібностей, формування моральної культури, емоційної зрілості, соціальної відповідальності та зміцнення фізичного здоров'я. Саме сім'я створює базові

умови для психологічного благополуччя людини та її подальшої життєвої реалізації [30].

Батьки є першими і найвпливовішими вихователями дитини, а їхній вплив починається з раннього дитинства. Характер взаємин між батьками та дитиною суттєво визначає подальший психічний, емоційний і соціальний розвиток особистості. Стиль сімейного виховання відображає особливості внутрішньосімейної взаємодії та включає такі параметри, як рівень емоційної близькості, ступінь контролю, турботи та опіки. У психологічній літературі найчастіше виокремлюють авторитарний, демократичний і ліберальний стилі виховання, кожен з яких по-різному впливає на формування особистісних якостей дитини, її поведінкових реакцій, самооцінки та емоційної сфери.

Проблематика сімейного виховання та стилів батьківської взаємодії є предметом дослідження багатьох науковців, серед яких Е. Г. Ейдемільер, А. Є. Лічко та інші. У їхніх працях аналізується вплив сімейної атмосфери, особливостей виховних стратегій та особистісних характеристик батьків на психічний розвиток дитини. Окрему увагу дослідники приділяють вивченню негативних особистісних рис батьків, які можуть порушувати виховний процес і негативно впливати на формування особистості дитини. Подібні аспекти також розглядалися у працях А. Адлера та інших представників психологічної науки [цит. за 34].

Дослідження взаємозв'язку між стилями сімейного виховання та індивідуально-психологічними особливостями батьків і дітей здійснювали болгарські вчені Є. Спірева та Є. Буренова. У своїх наукових працях авторки підкреслювали, що специфіка внутрішньосімейної взаємодії має безпосередній вплив на формування емоційної сфери дитини, її поведінкових реакцій та рівня соціальної адаптації. Вони наголошували, що саме характер батьківсько-дитячих стосунків значною мірою визначає особливості розвитку особистості в дитячому віці [цит. за 67].

Ю. В. Ільїних у своїх дослідженнях аналізувала роль виховних впливів батьків та стилю сімейного виховання у процесі становлення особистості

дитини. Авторка акцентувала увагу на тому, що сім'я є провідним середовищем соціалізації, яке визначає формування основних психологічних характеристик, життєвих установок та ціннісних орієнтацій дитини.

Вчена детально розглянуло вплив різних стилів сімейного виховання на виникнення таких емоційно-поведінкових проявів у дітей, як агресивність і тривожність. Дослідниця описує механізми формування цих станів та їхній зв'язок із несприятливими моделями батьківського ставлення. Зокрема, підкреслюється, що надмірна суворість, емоційна відстороненість, гіперконтроль або, навпаки, байдужість і дефіцит уваги з боку батьків можуть спричиняти підвищений рівень внутрішньої напруги, емоційної нестабільності та агресивних проявів у дитини. У таких умовах порушується відчуття психологічної безпеки, що негативно впливає на емоційний розвиток і процес становлення особистості [цит. за 56].

У працях інших вчених досліджується вплив стилів сімейного виховання на емоційний стан дітей та їхню здатність до соціальної адаптації. Науковці зазначають, що особливості сімейної взаємодії визначають рівень соціальної компетентності дитини, її здатність до ефективного спілкування та подолання життєвих труднощів. Вони підкреслюють, що дисгармонійні стилі виховання, які супроводжуються конфліктністю, емоційною нестабільністю або недостатнім рівнем підтримки з боку батьків, можуть призводити до формування низької самооцінки, підвищеної тривожності, внутрішнього напруження та труднощів у соціальній взаємодії. У перспективі це створює передумови для емоційних порушень і проблем поведінкового характеру [23, 45, 48, 57,60].

Проблема впливу стилів сімейного виховання на розвиток особистості дитини є особливо актуальною, оскільки саме система дитячо-батьківських взаємин визначає основні напрями психічного, емоційного та соціального становлення індивіда. Сім'я є першим соціальним середовищем, у якому дитина набуває досвіду міжособистісного спілкування, засвоює моральні норми, правила поведінки та базові життєві цінності. У зв'язку з цим характер

взаємин між батьками та дитиною суттєво впливає на формування її особистісних якостей, рівня самооцінки, емоційної стійкості та поведінкових моделей [5].

Сучасні соціальні процеси значно посилили актуальність проблематики сімейного виховання. Економічні труднощі, соціальні кризи та нестабільність умов життя негативно позначаються на функціонуванні сімей як на матеріальному, так і на психологічному рівні. У сучасному суспільстві спостерігається збільшення кількості сімейних проблем, серед яких — зростання частки неповних сімей, позашлюбні народження, матеріальна нестабільність, конфлікти між членами родини, поширення залежностей, а також зниження відповідальності батьків за виховання дітей. Усе це зумовлює збільшення кількості сімей із несприятливим психологічним кліматом, де порушуються умови нормального розвитку дитини [35].

Багато дослідників відзначають, що сучасний інститут сім'ї переживає складний період трансформації, який характеризується ослабленням традиційних цінностей, зниженням соціального статусу сім'ї та зміною усталених моделей внутрішньосімейної взаємодії. У таких умовах особливої значущості набуває питання виховання дитини в сім'ї, оскільки саме родина залишається ключовим чинником формування її особистості, духовного світу та інтелектуального розвитку. Жодна інша соціальна інституція не може повною мірою замінити той емоційний, моральний і виховний вплив, який забезпечує сімейне середовище [12, 18, 29, 34, 44].

Кожна сім'я функціонує як унікальна система взаємин, тому процес виховання дитини завжди має індивідуальний характер. Особливості сімейного виховання визначаються сукупністю різних чинників, серед яких — ціннісні орієнтації батьків, їхні уявлення про виховний процес, рівень освіти та культури, стиль життя родини, матеріально-побутові умови, а також характер емоційного клімату в сім'ї. Саме поєднання цих факторів формує специфічний стиль виховання, який визначає особливості взаємодії між батьками та дитиною.

Таким чином, сім'я виступає однією з провідних життєвих цінностей людини та виконує ключову роль як у розвитку особистості, так і у функціонуванні суспільства загалом. Саме в сімейному середовищі формуються основи моральності, духовності, соціальної відповідальності та емоційної культури дитини. Сімейне виховання базується на принципах довіри, взаємоповаги, підтримки та взаєморозуміння, які забезпечують умови для гармонійного розвитку особистості.

У межах сім'ї взаємодіють індивідуально-психологічні особливості батьків, специфіка їхнього виховного стилю, умови життя родини та загальна атмосфера спілкування. Сукупність цих чинників визначає особливості формування особистості дитини, її емоційний стан, поведінкові реакції та систему життєвих цінностей.

Основною метою сімейного виховання є розвиток у дитини таких особистісних якостей, які допоможуть їй успішно долати життєві труднощі, адаптуватися до соціального середовища та реалізувати власний потенціал. Важливу роль у цьому процесі відіграє стиль виховання, який визначається рівнем батьківської турботи, контролю, опіки та характером емоційних взаємин між батьками і дитиною. У психологічній літературі виділяють різні стилі виховання — авторитарний, демократичний, ліберальний, а також стилі з високим або низьким рівнем обмежень та контролю. Кожен із них по-різному впливає на психічний розвиток і поведінку дитини.

Варто зазначити, що в сучасній науці не існує єдиного підходу до класифікації стилів сімейного виховання. Більшість класифікацій базується на таких критеріях, як ступінь батьківського контролю, рівень емоційної близькості, способи впливу на дитину та характер взаємодії у сім'ї. Хоча різні автори використовують різні назви стилів виховання, їхній зміст часто є подібним. Саме тому під час дослідження сімейного виховання важливо враховувати не лише формальну назву стилю, а насамперед реальний зміст сімейних взаємин та особливості взаємодії між батьками й дитиною [18].

Узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок, що формування

особистісних якостей дитини значною мірою залежить від способу життя сім'ї, рівня культури та освіти батьків, їхнього ставлення до виховання, а також характеру сімейної взаємодії. Дитина не лише засвоює сімейні цінності, норми та традиції, а й наслідує поведінкові моделі та особистісні риси батьків. Саме тому надзвичайно важливо, щоб батьківсько-дитячі взаємини будувалися на основі любові, поваги, підтримки, емоційного прийняття та взаєморозуміння, оскільки це є необхідною умовою гармонійного розвитку особистості дитини.

Отже, проведений теоретичний аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок, що сім'я є провідним соціальним інститутом, який здійснює визначальний вплив на формування особистості дитини, її емоційний стан, систему цінностей та поведінкові особливості. Саме у сімейному середовищі закладаються основи морального, духовного та соціального розвитку особистості, формуються моделі міжособистісної взаємодії та способи реагування на життєві труднощі.

Встановлено, що стиль сімейного виховання виступає одним із найважливіших чинників психічного розвитку дитини. Особливості батьківського ставлення, рівень емоційної підтримки, ступінь контролю та характер взаємин між батьками й дитиною можуть як сприяти гармонійному розвитку особистості, так і зумовлювати виникнення емоційних і поведінкових порушень. Несприятливі стилі виховання нерідко стають причиною підвищеної тривожності, агресивності, труднощів соціальної адаптації та формування внутрішнього психологічного напруження у дітей.

Аналіз наукових досліджень показав, що сучасні соціально-економічні та культурні трансформації суттєво впливають на функціонування сім'ї та процес виховання дітей. Зростання кількості неблагополучних сімей, ослаблення традиційних сімейних цінностей, матеріальні труднощі та конфліктність сімейного середовища негативно позначаються на психологічному благополуччі дитини та ускладнюють процес її гармонійного розвитку.

Також було з'ясовано, що не існує єдиного підходу до класифікації стилів сімейного виховання, однак більшість наукових концепцій ґрунтується на

аналізі рівня батьківського контролю, емоційної близькості та способів впливу на дитину. Незважаючи на різноманітність наукових підходів, усі дослідники підкреслюють важливість позитивного емоційного контакту між батьками та дитиною, взаємоповаги, підтримки та довіри як необхідних умов повноцінного особистісного розвитку.

Таким чином, сімейне виховання є складним і багатограним процесом, результативність якого залежить від психологічного клімату сім'ї, рівня культури батьків, їхніх виховних установок та характеру внутрішньосімейної взаємодії. Гармонійні дитячо-батьківські стосунки, побудовані на любові, взаєморозумінні та емоційній підтримці, створюють сприятливі умови для формування психологічно здорової, соціально адаптованої та духовно зрілої особистості.

1.2. Особливості формування психологічного захисту дити у системі дитячо-батьківських відносин

Провідне вираження ідеї онтогенетичної доцільності психологічного захисту належить А. Фройд, яка надавала йому визначальне значення не лише в процесі індивідуального розвитку особистості, а й у ширшому контексті становлення людства загалом. Вона підкреслювала, що саме завдяки обмеженню прагнення до задоволення, яке забезпечується дією захисних механізмів, відбувається поступова трансформація примітивних, інфантильних форм поведінки людини у поведінку зрілих, відповідальних членів цивілізованого суспільства [цит. за 47].

У психоаналітичній традиції розвиток особистості розглядається як перехід від домінування принципу задоволення до підпорядкування принципу реальності. Формування останнього, у поєднанні з розвитком пізнавальних (когнітивних) процесів, створює умови для включення таких психологічних механізмів, як наслідування, ідентифікація та інтроекція. Вони виступають

необхідною основою для подальшої соціалізації індивіда та його входження у доросле суспільне середовище. Згідно з цим підходом, дитина є недостатньо соціалізованою доти, доки її поведінка значною мірою визначається інстинктивними імпульсами та потягами. У цьому контексті психологічний захист трактується як механізм, що забезпечує поступовий перехід до соціально прийнятних форм поведінки [цит. за 47].

У процесі функціонування захисних механізмів окремі інстинктивні бажання можуть витіснятися зі свідомості, інші — трансформуватися у протилежні за змістом реакції (реактивні утворення), спрямовуватися на інші об'єкти або види діяльності (сублімація), переноситися з власної особи на інших (проекція) тощо. А. Фройд не вбачала протиріччя між розвитком особистості та дією захисних механізмів, навпаки, вона розглядала їх як органічну складову процесу становлення «Я». У цьому контексті психологічний захист виступає як система засобів, що поступово удосконалюються та дозволяють людині ефективніше долати як внутрішні, так і зовнішні конфлікти. Завдяки цьому рівень тривожності знижується до межі, прийнятної для психіки, а суб'єктивне відчуття дискомфорту, яке може перешкоджати адаптації, поступово зменшується.

Більш неоднозначною є інша позиція науковців [24, 39, 44, 78]. З одного боку, вчені зазначають, що у процесі онтогенезу захисні механізми формуються з метою підтримання стабільності образу «Я» у ситуаціях, коли окремі його складові зазнають загрози або вступають у внутрішні суперечності. До структурних компонентів образу «Я» автори відносять як усвідомлені, так і неусвідомлені уявлення про себе, зокрема: відчуття захищеності та благополуччя; уявлення про власну самостійність і незалежність; переконання у своїй компетентності та здатності контролювати ситуацію; а також уявлення про власну привабливість, прийнятність і значущість для інших.

Такі суперечності добре простежуються у повсякденному житті. Наприклад, у ситуаціях, коли людині складно одночасно зберігати автономність і потребу в емоційній близькості, вона змушена робити вибір між

цими цінностями, а іноді й психологічно його виправдовувати через механізми раціоналізації або уникати внутрішнього конфлікту шляхом регресивних реакцій. У клінічній практиці також трапляються випадки, коли за наявності об'єктивних ознак захворювання людина заперечує сам факт хвороби, що може розглядатися як прояв захисних механізмів. Подібні процеси характерні і для підліткового віку, коли незадоволеність зовнішністю нерідко компенсується формуванням альтернативних досягнень, наприклад у навчанні чи інтелектуальній сфері [39].

З іншого боку, вчені наголошують, що більшість захисних механізмів є результатом конфліктів ранніх етапів розвитку особистості. Залежно від інтенсивності та характеру цих конфліктів, а також особливостей психічної адаптації, захисти можуть набувати різного рівня складності: від примітивних і автоматичних до більш усвідомлених, соціально адаптованих і структурно складних форм. Вони також можуть відрізнятися за ступенем інтенсивності та відповідністю соціальним нормам поведінки.

Інтерпретація цих положень може варіюватися залежно від того, чи розглядається внутрішній конфлікт як природний етап розвитку особистості, чи як чинник її дестабілізації. Оскільки сам автор дотримується діалектичного підходу, формування психологічного захисту в його концепції може розглядатися як закономірний і природний процес розвитку особистості, а не як виключно патологічне явище [39].

А. Адлер, Дж. Боулбі, В. В. Столін та інші дослідники розглядають механізми психологічного захисту як можливий індикатор порушеного або неефективного розвитку особистості [цит. за 77]. Зокрема, А. Адлер пов'язував формування окремих стратегій захисту, спрямованих на подолання почуття неповноцінності, з негативним досвідом раннього дитинства. До таких чинників він відносив перенесені фізичні страждання, надмірну батьківську опіку або, навпаки, емоційне відкидання дитини.

У концепції В. В. Століна джерелом виникнення захисних процесів виступає схильність особистості до викривленого трактування власних мотивів

і внутрішніх спонукань. У цьому контексті ключову роль відіграє формування так званого «фальшивого Я», тобто образу себе, що ґрунтується на уявних або спотворених мотивах. Таке «фальшиве Я» стимулює внутрішню активність, спрямовану на підтримання позитивного самосприйняття та стабільного образу «Я», що досягається шляхом перебудови або викривлення внутрішньої психічної реальності. Автор підкреслює, що подібна структура стає серйозною перешкодою для адекватного розуміння власного досвіду, його оцінки та інтеграції, а також спотворює як самосприйняття, так і сприйняття соціального середовища. У результаті розбіжності між реальними мотивами поведінки та їх усвідомленим тлумаченням формуються різні захисні стратегії [цит. за 43].

Додатково зазначається, що питання зв'язку між становленням психологічного захисту та порушеними сімейними відносинами також розглядається в окремих наукових підходах, що буде проаналізовано далі.

Водночас проблема онтогенетичних закономірностей виникнення захисних механізмів, зокрема умов, етапів та послідовності їх формування, у науковій літературі висвітлена недостатньо. Однак у тих небагатьох дослідженнях, які присвячені цьому питанню, простежується певна узгодженість у поглядах на загальні тенденції розвитку психологічного захисту.

У психоаналітичній традиції принцип організації захисту можна узагальнити положенням: відсутність страху означає відсутність невротичних проявів, а відсутність тривоги — відсутність потреби у захисних механізмах. Розвиток різних форм психологічного захисту безпосередньо пов'язується з появою в онтогенезі різних видів тривоги. П. Куттер, наприклад, розглядає становлення захисних механізмів як реакцію дитини на первинні, архаїчні страхи, що супроводжують ранні етапи розвитку і проявляються у типових дитячих фобіях — страху темряви, самотності, фантазійних образів тощо [цит. за 78].

А. Фройд у цьому контексті окремо виділяє захисти, що формуються у відповідь на страх перед інстинктивними потягами та страх перед афективними

переживаннями. Вона зазначає, що страх інстинктивних імпульсів виникає дуже рано, тому вже в перші роки життя починають формуватися примітивні захисні механізми, спрямовані на підтримання межі між «Я» та «Воно». Кожен захисний механізм, за її підходом, спочатку виникає як спосіб реагування на конкретну життєву ситуацію і пов'язаний із певною стадією розвитку дитини.

У період немовляти дитина має мінімальні можливості для самозахисту від негативних емоційних переживань та зовнішніх подразників. Її основною реакцією є подання сигналу про небезпеку, що має викликати допомогу з боку дорослого. На цьому етапі ще рано говорити про сформовані психологічні захисти; радше йдеться про їхні передумови, які залежать від того, чи отримує дитина належну підтримку. У випадку її відсутності можуть формуватися базова тривога (К. Горні), базова недовіра (Е. Еріксон) або стійкий емоційний дискомфорт (Р. Плутчик), які згодом стають основою для розвитку захисних механізмів, пов'язаних із порушенням потреби у безпеці та емоційній прив'язаності [цит. за 4].

Після формування сенсомоторних і наочно-образних форм мислення, а також розвитку рухової активності, у дитини з'являється можливість використовувати прості форми уникнення як спосіб захисту від небезпечних стимулів. Спочатку це фізичне уникнення, яке з часом трансформується у психологічне. Із формуванням «Я» важливим способом реагування на неприємні або незрозумілі впливи стає заперечення, що проявляється у дитячих реакціях типу «ні», «не хочу», «не буду».

На першому році життя власне психологічні захисти ще не сформовані, а наявні лише їхні передумови, тому цей етап А. Фройд визначає як допсихологічну стадію захисту.

На другому році життя, коли дитина починає відокремлювати себе від навколишнього світу, поступово активізуються такі механізми, як проекція та інтроекція. За їх допомогою дитина символічно «переносить» неприємні переживання назовні або, навпаки, засвоює позитивні впливи середовища.

На третьому році життя остаточно формується дистанція між «Я» та

«Воно», а у свідомості дитини з'являються первинні уявлення про дозволене і заборонене, добре і погане. Оскільки когнітивні можливості дитини ще обмежені, основну роль у структурі захисту відіграють прості механізми, насамперед витіснення, яке забезпечує підтримання щойно сформованої межі між інстинктивною та усвідомленою частинами психіки [цит. за 4].

Із розвитком мовлення та логічного мислення поступово формується механізм інтелектуалізації, метою якого є більш тісне поєднання інстинктивних імпульсів із когнітивним змістом. Завдяки цьому вони стають доступнішими для усвідомлення та більш контрольованими з боку «Я». Даний вид психологічного захисту пов'язаний із вищим рівнем опрацювання реальності, що дає змогу дитині не лише усувати небажану інформацію через заперечення або витіснення, а й здійснювати її переосмислення та переоцінку. У результаті «Я» поступово посилює свій контроль над «Воно», тобто над інстинктивними імпульсами, потягами та емоційними реакціями.

На більш пізніх етапах розвитку, коли дитина вже здатна самотійно вибудовувати соціальні зв'язки та переживати стійке незадоволення окремими аспектами взаємодії (наприклад, поразки у змаганнях або конкуренції), у неї починає формуватися механізм уникнення, на основі якого згодом розвивається компенсація як спосіб подолання внутрішнього дискомфорту.

Засвоєння моральних норм і цінностей передбачає формування перших чіткіших меж між «Я» та «над-Я». Ситуації морального вибору вимагають від дитини не лише оцінки власних імпульсів і бажань через призму інтеріоризованих соціальних норм, а й підпорядкування особистих потягів цим нормам. Така необхідність зумовлює появу на четвертому–п'ятому роках життя реактивних утворень і механізмів сублімації [цит. за 4].

У підсумку А. Фройд запропонувала орієнтовну вікову послідовність становлення захисних механізмів. Вона виділяє такі етапи: допсихологічна стадія захисту (приблизно до 1 року життя); подолання загроз через проекцію та інтроекцію (1–2 роки); використання інтелектуалізації та витіснення (2–3 роки); а також формування реактивних утворень і сублімації (3–5 років).

Такі механізми, як регресія, спрямування агресії проти власної особистості та заміщення, А. Фройд розглядає як такі, що не залежать безпосередньо від стадій розвитку «Я». Вона вважає їх трансформаціями енергетики потягів, які функціонують від моменту виникнення самих інстинктивних імпульсів, тобто з появи першого конфлікту між потребами «Воно» та зовнішніми або внутрішніми перешкодами їх задоволення.

Попри логічність запропонованої схеми, сама дослідниця не наполягає на її однозначності та визнає наявність певних суперечностей між теоретичними положеннями і клінічними спостереженнями, що не дозволяє вважати періодизацію остаточно усталеною.

Зв'язок формування захисних механізмів із розвитком когнітивних процесів особливо чітко простежується у структурній концепції Р. Плутчика [цит. за 22]. Відповідно до його підходу, спочатку виникають захисти, пов'язані з перцептивною обробкою інформації (наприклад, заперечення, проекція, регресія). На наступному етапі формуються механізми, що стосуються функцій пам'яті, зокрема витіснення та споріднені йому процеси забування. Найбільш складні та зрілі форми захисту, які пов'язані з мисленням і уявою (раціоналізація, інтелектуалізація, компенсація, сублімація тощо), з'являються останніми.

Загалом послідовність виникнення механізмів у Р. Плутчика загалом збігається з логікою, запропонованою А. Фройд, однак істотно відрізняється віковою деталізацією. У його періодизації виділяються такі етапи: 0–1,5/2 роки — заперечення та проекція; 1,5–11 років — регресія, заміщення, пригнічення та інтелектуалізація; 11–13 років — реактивні утворення та компенсація.

Варто зазначити, що Р. Плутчик значно узагальнює вікові межі, об'єднуючи тривалий період дитинства у великі етапи розвитку, тоді як А. Фройд пропонує більш диференційовану вікову схему. Окремо привертає увагу значна різниця у визначенні часу появи реактивних утворень: у А. Фройд вони виникають у дошкільному віці (3–5 років), тоді як у Р. Плутчика — лише в підлітковому періоді (11–13 років).

Пояснення таких розбіжностей залишається дискусійним, оскільки Р. Плутчик не подає детального теоретичного обґрунтування своєї вікової періодизації. Ймовірно, однією з причин є відмінність методологічних підходів: у А. Фройд вона базується на клінічних спостереженнях і психоаналітичній теорії, тоді як у Р. Плутчика — на експертних оцінках.

Ще одним можливим чинником розбіжностей є різне розуміння природи реактивних утворень. Цей механізм передбачає трансформацію неприйнятних для особистості емоцій у протилежні за змістом переживання з метою їх маскування. Найчастіше така трансформація стосується емоцій із сексуальним забарвленням. А. Фройд, виходячи з психоаналітичних позицій, розглядала дитячу сексуальність як важливий компонент розвитку особистості, тому припускала ранню появу пов'язаних із нею захисних механізмів. Натомість у Р. Плутчика та дослідників, які не поділяють психоаналітичної традиції, переважають уявлення про те, що інтенсивний розвиток сексуальної сфери припадає переважно на підлітковий вік, що й зумовлює пізнішу появу відповідних захисних реакцій [цит. за 22].

Ще одне важливе зауваження стосується механізму психологічного захисту за типом компенсації. У хронологічній схемі Р. Плутчика його формування віднесено до підліткового віку (приблизно 11–13 років). Водночас складно не погодитися з тим, що компенсаторні форми реагування справді є однією з характерних ознак підліткового періоду. Вони можуть проявлятися як у конструктивному напрямі (наприклад, як спосіб підтримання стабільності «Я-концепції» у відповідь на її загрозу), так і в деструктивному.

Так, Дж. Боулбі наводить приклади підліткових крадіжок як специфічного способу компенсації дефіциту емоційної прив'язаності та потреби в любові. Подібне «компенсаторне крадійство» відрізняється від звичайної делінквентної поведінки тим, що викрадені речі часто не мають для підлітка реальної цінності: їх можуть одразу викидати, ховати або швидко забувати про них. Лише в окремих випадках такі предмети використовуються як символічний засіб «здобуття» уваги або прийняття з боку інших людей [цит.

за 4].

Разом із тим існують дослідження, які свідчать про більш ранній початок формування компенсації як психологічного механізму захисту — ще в дошкільному віці. Зокрема, у роботі М. К. Бардишевської було проаналізовано компенсаторні форми поведінки у дітей віком 3–6 років, які виховуються в умовах закритих дитячих установ. Авторкою визначено три основні способи компенсації втрати відчуття безпеки: формування прив'язаності до дорослого, який виконує заміщувальну роль; стереотипні взаємодії з предметним середовищем; а також встановлення емоційних зв'язків з іншими дітьми [цит. за 38].

Якщо звернутися до результатів власних спостережень, можна зазначити, що вже у дітей п'ятирічного віку виявляється досить широкий спектр психологічних захисних механізмів, зокрема компенсація та реактивні утворення. Це дає підстави сумніватися у правомірності віднесення їхнього виникнення виключно до підліткового періоду. Скоріше доцільно говорити про те, що в пубертатному віці ці механізми проявляються особливо інтенсивно та виразно. Подібну думку висловлює і Г. М. Бреслав, зазначаючи, що в підлітковому віці емоційні механізми посилюють дію психологічного захисту, дедалі більше відокремлюючи індивіда від реальності [цит. за 38].

Узагальнення різних підходів до хронології становлення захисних механізмів свідчить про наявність певної узгодженості серед дослідників щодо їх загальної послідовності, однак суттєві розбіжності зберігаються стосовно вікових меж їх формування.

Повертаючись до питання механізмів генезу психологічного захисту, слід зазначити, що різні варіанти його пояснення становлять особливий науковий інтерес. Зокрема, науковцями передбачається, що кожна особистість з раннього дитинства має відносно стабільну схильність до певних типів реагування, які використовуються у різних життєвих ситуаціях. Крім того, кожна захисна реакція має власний «пори́г активації», і її запуск залежить від суб'єктивної інтенсивності подразника. Також припускається, що кожна реакція має

специфічну «модальність», тобто пов'язана з певним типом ситуацій. У результаті вибір захисної стратегії визначається як інтенсивністю, так і характером ситуації, однак до певної межі, після якої активується найбільш закріплена в онтогенезі форма реагування [цит. за 6].

Якщо прийняти ці положення, психологічний захист можна розглядати як систему відносно стійких моделей поведінки, сформованих у процесі розвитку особистості та спрямованих на реагування на типові зовнішні стимули з подібними характеристиками інтенсивності й змісту.

Водночас відкритим залишається питання щодо природи самих стимульних ситуацій і чинників, які сприяють закріпленню тих чи інших моделей реагування. Спроба відповісти на це питання представлена у наукових доробках С.Д. Максименко, який умовно поділяє фактори формування психологічного захисту на зовнішні та внутрішні.

До внутрішніх чинників він відносить: динамічні особливості психіки індивіда; попередній досвід вирішення типових адаптаційних завдань; а також специфіку задоволення базових психологічних потреб.

До зовнішніх факторів належать: наявність особливих, екстремальних або нетипових ситуацій, а також дестабілізуючий вплив соціального середовища.

Розглянемо ці положення детальніше.

Під динамічними особливостями психіки індивіда розуміють насамперед властивості темпераменту та зумовлений ними індивідуальний стиль реагування у складних або проблемних ситуаціях. У цьому контексті виділяють два основні типи поведінкових стратегій: аккомодативний, який характеризується активною спрямованістю на зміну зовнішнього середовища, та асимілятивний, що проявляється як більш пасивна адаптація до умов середовища. Саме ці стилі розглядаються як базова основа для формування різних захисних механізмів. Так, проекція та регресія переважно пов'язані з активним стилем реагування, тоді як витіснення, заперечення та інтелектуалізація більшою мірою відповідають пасивно-адаптивному типу.

Інші захисні механізми можуть проявлятися як у активних, так і в пасивних формах поведінки залежно від ситуації.

Іншим важливим чинником є досвід розв'язання універсальних адаптаційних проблем. Спираючись на структурну теорію захисних механізмів, Р. Плутчик використовує поняття універсальних проблем адаптації [цит. за 41].

До них відносять:

- проблему ієрархії (усвідомлення свого місця у соціальній структурі),
- проблему територіальності (ставлення до «власного» і «чужого» у навколишньому середовищі),
- проблему ідентичності (самоусвідомлення та відчуття належності до певної групи) та
- проблему часовості (усвідомлення обмеженості життя та своєчасності реалізації власних можливостей).

Кожна з цих проблем первинно пов'язана з певними базовими емоціями: ієрархічна — з гнівом і страхом, територіальна — з передбаченням і здивуванням, ідентичності — з прийняттям і відторгненням, а часовості — з радістю та смутком. Відкрите й безпосереднє проявлення цих емоцій у соціальному середовищі може ускладнювати процес адаптації. Відповідно, для регуляції емоційної сфери у процесі пристосування формуються специфічні психологічні захисні механізми.

У зв'язку з цим постає питання про те, чому у різних людей переважають різні типи захистів, адже зазначені адаптаційні проблеми є універсальними для всіх. Р. Плутчик пояснює цю нерівномірність особливостями задоволення базових психологічних потреб у процесі онтогенезу. Саме своєчасність і адекватність їх задоволення відіграє ключову роль у формуванні індивідуальних моделей захисної поведінки, і це положення є загальновизнаним у більшості теорій особистості [цит. за 41].

Так, у різних концепціях виділяються різні базові потреби: у А. Адлера — соціальний інтерес; у К. Горні — потреба в безпеці та самореалізації; у А. Маслоу — ієрархія потреб, що включає безпеку, любов, належність, повагу та

самоактуалізацію; у Е. Еріксона — потреби довіри, автономії, ініціативи, компетентності, ідентичності та інші.

Узагальнюючи ці підходи, Р. Плутчик пропонує співвіднести чотири основні потреби з чотирма універсальними проблемами адаптації: потребу в безпеці (часовість), потребу в свободі та автономії (ієрархія), потребу в успіху й ефективності (територіальність) та потребу в визнанні й самоідентифікації (ідентичність). Надмірне використання захисних механізмів і, як наслідок, порушення адаптації виникає тоді, коли одна або кілька з цих потреб блокуються, а відповідні проблеми залишаються постійно актуальними [цит. за 41].

Емпіричним підтвердженням цього є дослідження М. К. Бардишевської, яка встановила, що чим вищий рівень тривоги, спричиненої порушенням базового відчуття безпеки у дітей, тим сильніше дезорганізується їхня поведінка і тим примітивніші захисні механізми вони використовують. Водночас незначні порушення цього базового почуття можуть успішно компенсуватися завдяки здатності дитини формувати емоційно стійкі заміщувальні прив'язаності [цит. за 12].

Авторка виокремлює шість груп дітей, що відображають різні рівні порушення базового почуття безпеки.

До першої групи належать «уникаючі діти» з найвищим рівнем дезадаптації, для яких характерні уникнення та агресія як провідні захисні реакції.

Друга група — «діти, що чіпляються», які компенсують емоційний дефіцит надмірним тілесним контактом із дорослими.

Третя група — діти з недиференційованими прив'язаностями, які формують поверхневі зв'язки з багатьма людьми.

Четверта група — «амбівалентні діти», здатні до глибокої, але емоційно суперечливої прив'язаності.

П'ята — «соціально тривожні діти», у яких загалом зберігається нормальна соціальна активність, але спостерігається певний дефіцит

емоційного контакту з дорослими.

Шоста група — «гармонійні діти», які демонструють найбільш адаптивні форми поведінки та ефективно використовують компенсаторні механізми.

Таким чином, рівень сформованості базових потреб і характер раннього емоційного досвіду безпосередньо впливають на якість адаптації та особливості функціонування психологічного захисту особистості.

Як показують результати цього дослідження, навіть часткова фрустрація однієї базової потреби дитини — зокрема потреби в безпеці — здатна спричинити формування широкого спектра надмірно активізованих і водночас неефективних психологічних захисних механізмів. Водночас слід підкреслити, що хоча чинник задоволення базових психологічних потреб і віднесено до внутрішніх детермінант розвитку, він не є повністю контрольованим самою особистістю. У дитячому віці ключову роль у його забезпеченні або блокуванні відіграють значущі дорослі, насамперед батьки.

Якщо звернутися до зовнішніх, середовищних чинників формування психологічного захисту, то важливо зазначити їх неоднакову роль. Так, наявність специфічної ситуації, що актуалізує захисні механізми, має переважно ситуативний, одноразовий характер і виступає своєрідним «пусковим механізмом» їхнього прояву. Натомість тривалий, хронічний вплив дестабілізуючих факторів середовища має значення для самого процесу формування захистів лише за умови його пролонгованості. При цьому характер захисних реакцій опосередковується внутрішніми особливостями індивіда, які, своєю чергою, формуються під впливом цього середовища.

Як зазначає С.Д. Максименко, захисні механізми виникають у ситуаціях фрустрації, закріплюються при багаторазовому повторенні подібних умов, активізуються у схожих обставинах і забезпечують адаптаційні можливості особистості.

Окрему групу ситуацій, що сприяють виникненню та активізації захисних механізмів, вчений відносить до екзистенційно значущих або так званих ексквізитних. Це ситуації, в яких внутрішні суперечності досягають

максимальної гостроти й потребують негайного розв'язання, а спосіб їхнього подолання визначає подальший напрям розвитку особистості. Для таких ситуацій характерні кілька ознак: наявність стимулу, що становить загрозу, та іншого чинника (зовнішнього або внутрішнього), який перешкоджає безпосередній реакції; високий рівень нервово-психічного напруження, що залежить від інтенсивності потреби у вирішенні конфлікту, індивідуальних особливостей особистості, її стану та попереднього досвіду; а також можливість формування нових способів саморегуляції й більш складних форм взаємодії з середовищем.

Для позначення ширшого кола дестабілізуючих впливів середовища Р. Плутчик, спираючись на ідеї Е. Фромма, використовує поняття гетерономного впливу [цит. за 41]. Його суть полягає у зовнішньому втручанні, яке порушує природний процес розвитку особистості в певний момент часу. Е. Фромм наголошував, що саме такі втручання можуть ставати глибинним джерелом психічних порушень і деструктивних тенденцій. Оскільки вони найчастіше пов'язані з обмеженням природної активності дитини та її спонтанних бажань — як агресивних імпульсів, так і потреби в любові та прийнятті, — стає очевидним, що певний рівень такого впливу є неминучим, особливо в ранньому віці, а провідну роль у його здійсненні відіграє сім'я.

1.3. Вплив специфіки дитячо-батьківської взаємодії та емоційних стосунків у сім'ї на становлення психологічного захисту дитини

Механізми психологічного захисту формуються ще в дитячому віці, а їхній індивідуальний набір значною мірою визначається конкретними умовами життя дитини. Важливу роль у цьому процесі відіграють особливості внутрішньосімейної ситуації, характер взаємин між дитиною та батьками, а також ті моделі захисної поведінки, які демонструють дорослі. Як зазначала А. Фройд, дитина засвоює певні способи реагування, спостерігаючи за значущими

дорослими, а також через власний досвід взаємодії з ними. Аналіз наукових джерел дозволяє виділити два основні підходи до розуміння онтогенезу психологічного захисту в контексті дитячо-батьківських відносин [цит. за 47].

По-перше, психологічний захист може розглядатися як наслідок несприятливого, інколи травматичного впливу з боку батьків.

По-друге, він може формуватися як результат наслідування та інтеріоризації тих моделей захисної поведінки, які дитина спостерігає у дорослих.

Роль вихователя (матері, батька, бабусі тощо) засвоюється різними людьми з неоднаковим ступенем успішності. Помилки у вихованні є практично неминучими для будь-яких батьків, однак вирішальне значення має їхня кількість, системність та вираженість. Різноманітні прояви неадекватного або деструктивного батьківського впливу широко описані як у науковій, так і в популярній літературі, а також у клінічних спостереженнях.

Під негативним батьківським впливом зазвичай розуміють таку взаємодію з дитиною, яка є надмірною, неадекватною або неефективною та з високою ймовірністю може призводити до порушень розвитку і труднощів соціальної адаптації. Водночас у процесі виховання неможливо повністю уникнути обмежень, заборон, системи заохочень і покарань, а також певного рівня контролю й опіки. Проте ключовим є питання міри та психологічної доцільності таких впливів. За відсутності адекватності вони набувають характеру негативних факторів розвитку [18, 19].

Сім'я у цьому контексті виступає посередником між дитиною та суспільством, формуючи первинну модель соціальних відносин. Чим ближчою ця модель є до реальних суспільних норм, тим більша ймовірність формування у дитини соціально прийнятних форм поведінки. Натомість крайні прояви батьківських установок і надмірно інтенсивний гетерономний вплив часто змушують дитину активно використовувати механізми психологічного захисту, що в подальшому може сприяти появі поведінкових відхилень і соціально-психологічної дезадаптації [36].

У межах підходу, який розглядає психологічний захист як наслідок негативного батьківського впливу, можна умовно виділити дві основні форми такого впливу:

- посилення у дитини страхів і тривожних переживань;
- фрустрація базових психологічних потреб [36].

Батьки як джерело дитячих страхів і тривоги

У психоаналітичній традиції підкреслюється, що первинною основою виникнення психологічного захисту є переживання страху та тривоги. У цьому контексті батьки можуть виступати одним із ключових джерел таких станів у дитини, що безпосередньо впливає на формування її захисних механізмів.

Як зазначають дослідники, дитяче «Я» ще не має достатньо сформованих засобів для ефективного подолання страху. У зв'язку з цим дитина змушена виробляти певні психічні способи самозахисту, які дозволяють зменшити інтенсивність тривожних переживань. До таких способів належать витіснення, заперечення, заміщення об'єкта страху та інші механізми психологічного захисту.

Відсутність адекватних способів подолання страху в дитячому віці, за психоаналітичними уявленнями, може розглядатися як фактор ризику розвитку невротичних станів у подальшому житті.

Серед дитячих страхів, які безпосередньо сприяють активізації та формуванню психологічних захисних механізмів, П. Куттер виокремлює страх покарання, страх фізичного ушкодження, страх сорому, страх втратити прихильність значущої для дитини особи, а також страх розриву емоційного зв'язку з важливими людьми [61]. Очевидно, що інтенсивність, виникнення або послаблення цих переживань значною мірою визначається характером ставлення до дитини з боку батьків.

А. Фрейд підкреслювала, що в сучасних дітей реальний рівень страху часто є вищим, ніж це було б необхідно в умовах більш сприятливого виховання. Вона звертала увагу на те, що система покарань у сучасному виховному процесі, хоча й у пом'якшеній формі, все ще зберігає певні риси

жорстких історичних практик. Це може проявлятися як у тоні спілкування дорослих, так і в погрозах покарання або у застосуванні фізичних санкцій.

Саме страх осуду чи покарання часто стає однією з провідних причин дитячого обману [139]. Відповідно, зменшення рівня страху покарання може сприяти зниженню ризику різноманітних порушень у розвитку особистості дитини.

Аналіз власного практичного досвіду, а також узагальнення результатів досліджень Р. Берона і Д. Річардсон щодо негативних наслідків покарання [23], дозволяє простежити зв'язок між використанням батьками (особливо фізичних) покарань і ймовірністю формування певних психологічних захисних механізмів у дітей.

Так, захисна агресія та механізм заміщення можуть формуватися тоді, коли фізичне покарання застосовується як реакція на агресивну поведінку дитини щодо слабших — інших дітей або тварин. У таких випадках дитина може засвоїти суперечливу модель поведінки: агресія допускається, але спрямовується лише на тих, хто є фізично слабшим.

Механізм уникнення може розвиватися як спосіб психологічного дистанціювання від джерела стресу, тобто від самої ситуації покарання або від батьків як її носіїв [66].

Такі захисні механізми, як ізоляція афекту та формування реакцій, часто виникають у дітей, які намагаються або протистояти покаранню, або знизити його емоційну значущість. Це може проявлятися у демонстративному сміху, байдужості чи зовнішній «незворушності» під час покарання.

Витіснення як захисний механізм активізується у випадках, коли переживання, пов'язані з покаранням, є надто інтенсивними та психологічно важкими для дитини, унаслідок чого витісняється сама причина конфлікту або неприємної ситуації.

Раціоналізація формується тим швидше, чим частіше дитина сприймає покарання як несправедливе, намагаючись логічно виправдати власні або батьківські дії.

Заперечення може виникати у дітей, поведінку яких змінено через жорсткі методи впливу: вони можуть несвідомо відкидати ті норми, які намагалися сформувати через покарання [64, 69].

Нарешті, проєкція розвивається у дітей, які систематично зазнають агресивного впливу з боку батьків: у такому разі навколишній світ починає сприйматися як постійне джерело загрози.

У дослідженні Є. В. Павленко [цит. за 23] було здійснено спробу визначити ті особливості батьківсько-дитячої взаємодії, які підвищують рівень дитячої тривожності. Під тривожністю розуміється схильність дитини інтерпретувати широкий спектр життєвих ситуацій як потенційно загрозливих для її особистісного благополуччя. Таке трактування узгоджується з психоаналітичним розумінням тривоги та дозволяє розглядати її як базовий чинник формування психологічного захисту [цит. за 23].

У цьому дослідженні було виділено такі фактори сімейного виховання, що сприяють підвищенню рівня тривожності дитини:

- гіперопіка, яка обмежує самостійність і право вибору дитини та супроводжується надмірним контролем;
- надмірна кількість заборон і жорсткий стиль покарань;
- емоційне відторгнення дитини та ігнорування її переживань і проблем;
- придушення емоційного самовираження;
- непослідовність виховних вимог і дій;
- суперечності між дорослими членами сім'ї щодо методів виховання та конфліктність у цьому питанні.

Виділені чинники впливають на формування психологічного захисту переважно опосередковано — через підвищення рівня тривожності дитини.

Водночас існують і гіпотези про більш безпосередній вплив стилю виховання на становлення захисних механізмів [64].

Батьки як джерело фрустрації базових потреб

Г. Аммон та його колеги встановили, що формальний, емоційно холодний характер взаємодії матері з дитиною, а також дефіцит теплоти й прихильності

можуть мати вкрай негативні наслідки для подальшого психічного розвитку [цит. за 75]. При цьому не має вирішального значення, чи йдеться про жорстку емоційну відстороненість, яка позбавляє дитину материнської підтримки, чи про гіперопіку, що ігнорує природну потребу дитини у самостійності та розширенні контакту з навколишнім світом і формує залежну поведінку. В обох випадках порушується повноцінний емоційний контакт із середовищем, ускладнюється формування цілісного ставлення до світу, а також можуть виникати труднощі в розвитку образного мислення. У перспективі це створює передумови для різноманітних психічних і психосоматичних порушень, включаючи тяжкі форми психопатології.

Положення К. Горні ще раз підтверджують, що розмежування негативного батьківського впливу на стимуляцію страхів і фрустрацію базових потреб є значною мірою умовним, оскільки ці процеси тісно взаємопов'язані [цит. за 66]. Дослідниця вважала, що у випадку, коли потреба дитини в безпеці та прийнятті систематично не задовольняється через холодність, знецінення, ігнорування або надмірний контроль з боку батьків, формується так звана «первинна тривога» — відчуття безпорадності, самотності та емоційної ізоляції. Цей стан стає внутрішнім чинником, який спонукає дитину шукати непрямі способи задоволення потреб у прийнятті та захищеності.

У відповідь на подібні умови дитина може формувати різні адаптивно-захисні стратегії: намагатися «заслужити» любов слухняністю та зразковою поведінкою, викликати співчуття через хворобливість або змінювати власний образ, щоб відповідати уявленням про «бажану» дитину. З часом такі способи реагування можуть закріплюватися як стійкі особистісні характеристики та сприяти формуванню невротичних тенденцій.

За даними М. К. Бардишевської, базове відчуття безпеки значною мірою залежить від раннього дитячого досвіду, зокрема від наявності або відсутності внутрішньо засвоєного образу «достатньо доброї матері», а також від якості емоційного зв'язку з матір'ю чи особою, яка її заміщує, у перші роки життя.

Більшість дослідників також одностайні у визнанні руйнівного впливу

різних форм психологічної депривації, відповідальність за які часто лежить на батьках [16, 48, 63].

Дж. Боулбі та Т. Бразелтон у своїх роботах аналізували реакції дітей віком 1,5–2 роки на розлуку з батьками. Узагальнено ці реакції включають: захисну агресію як спосіб «покарання» матері за її відсутність і зниження ризику повторної втрати; регресивну поведінку, що проявляється у відмові від вікової самостійності та нав'язливих самозаспокійливих діях; уникнення батьків як спосіб зменшення емоційного стресу, хоча цей механізм часто є нестійким; а також суперечливу поведінку після возз'єднання, коли дитина одночасно прагне контакту з матір'ю і відштовхує її, що може посилювати її прагнення до взаємодії [цит. за 54].

Подальші дослідження Дж. Боулбі показали, що так зване «компенсаторне крадійство», про яке йшлося раніше, спостерігається у значній частини підлітків-правопорушників, які в ранньому дитинстві пережили тривалу розлуку з матір'ю (понад шість місяців).

У підході до розуміння впливу батьків на онтогенез механізмів психологічного захисту науковці спираються на поділ, запропонований О. Т. Соколовою, яка розрізняє два основні типи неефективно організованих дитячо-батьківських взаємин, що розглядаються як форми гетерономного впливу: емоційне відторгнення та симбіоз [цит. за 15]. Згідно з цією позицією, будь-які виховні стратегії, пов'язані з відторгненням дитини (гіпоопіка, авторитарний контроль, гіперопіка), фактично блокують природне задоволення базових потреб у безпеці, прийнятті, афіліації, емоційній близькості та самоприйнятті. У таких умовах дитина змушена пристосовуватися до зовнішнього тиску як на соціальному, так і на внутрішньопсихічному рівні, а також формувати позитивний образ «Я» переважно через активне використання механізмів психологічного захисту. Залежно від індивідуально-типологічних (зокрема темпераментних) особливостей, можуть переважати або зовнішньо спрямовані захисні реакції — проекція, активні форми компенсації, реактивні утворення, або ж внутрішньо спрямовані — заперечення, пасивна компенсація,

інтелектуалізація.

Емоційний симбіоз та відповідні йому виховні моделі (егоцентрична інфантилізація, потураюча гіперопіка, знецінення) є протилежною крайністю, яка блокує вже наступний етап розвитку — потреби дитини в автономії, відмежуванні власного «Я», самостійному контролі ситуацій та прийнятті рішень. У відповідь на такі умови дитина може вдаватися до регресивних або замісних форм реагування, а також до зовнішньо спрямованих захисних дій, або ж, навпаки, до витіснення й інтелектуалізації [33].

Найбільш сприятливим варіантом вважається поєднання емоційного прийняття дитини з адекватними, послідовними вимогами та межами. За таких умов формування механізмів захисту відбувається природно й не набуває надмірної інтенсивності чи патологічної фіксації.

Загалом проведений аналіз переконливо свідчить про онтогенетичну залежність становлення психологічного захисту від характеру реальних дитячо-батьківських взаємин і домінуючих виховних установок. Гармонійні стосунки сприяють формуванню більш адаптивних і гнучких способів захисту, тоді як несприятливі умови виховання підвищують ризик розвитку ригідних, невротизованих форм захисної поведінки.

Окремо слід розглянути психологічний захист як результат не лише емоційного досвіду, а й засвоєння поведінкових моделей дорослих.

Ми враховуємо, що формування захисних механізмів у дитини може відбуватися не лише через внутрішні переживання, а й шляхом безпосереднього засвоєння зовнішніх моделей поведінки. Таке засвоєння можливе як через навчання з підкріпленням, коли дитина інтерпретує сигнали зовнішнього середовища, так і через механізми наслідування, імітації та ідентифікації.

Зовнішній поведінковий компонент психологічного захисту справді може бути засвоєний через наслідування, яке Л. С. Виготський розглядав як важливе джерело формування людських психічних функцій і діяльності [цит. за 41]. Вже з дошкільного віку дитина здатна моделювати поведінку дорослого,

особливо в типових побутових ситуаціях, які є для неї найбільш доступними для спостереження та відтворення. При цьому дитина засвоює не лише дії, а й емоційні реакції, що домінують у сім'ї, формуючи власні внутрішні способи переживання.

У віці 3–4 років, коли наслідування набуває узагальнено-символічного характеру, дитина вже здатна відтворювати не тільки окремі поведінкові акти, а й їхній емоційно-смисловий контекст. Це створює передумови для копіювання зовнішніх проявів окремих захисних механізмів — таких як заміщення, проєкція, раціоналізація, регресія чи заперечення — за умови, що ситуація сприймається дитиною як емоційно подібна до тієї, яку вона спостерігає у дорослих [цит. за 41].

Якщо, наприклад, мати регулярно демонструє регресивні форми реагування, а батько схильний до інтелектуалізації, то дитина в подібних ситуаціях може відтворювати саме зовнішній поведінковий компонент цих реакцій, навіть за відсутності внутрішньої тривоги чи конфлікту. Ймовірність закріплення таких моделей зростає за умови позитивного підкріплення з боку дорослих, насамперед матері.

Відомо, що емоційні реакції матері та її спосіб взаємодії з дитиною істотно впливають на темпи її психічного розвитку. Поведінкові прояви, які отримують схвалення, підтримку або емоційне підкріплення з боку матері, зазвичай закріплюються й розвиваються швидше, тоді як реакції, що ігноруються або не підкріплюються, поступово втрачають свою інтенсивність і можуть згасати [цит. за 41].

Отже, на початкових етапах розвитку переважно фіксується зовнішня поведінкова форма реагування, яка пов'язана з певним механізмом психологічного захисту. У подальшому, за умови багаторазового повторення значущих для дитини ситуацій, така модель може або поступово інтегруватися у структуру справжнього психологічного захисту, або ж залишитися лише зовнішньою, формальною реакцією, яка не має глибинного емоційного підґрунтя та функціонує як поверхневий, «характерологічний» спосіб

реагування.

Таким чином, проведений аналіз дає змогу розглянути роль батьків у формуванні захисних механізмів дитини в кількох взаємопов'язаних вимірах.

По-перше, неефективна система заохочень і покарань, а також порушені емоційні взаємини можуть мимоволі підсилювати дитячі страхи й тривожність, що виступає одним із ключових чинників виникнення психологічного захисту.

По-друге, невдало обраний стиль взаємодії здатний фруструвати базові потреби дитини — у безпеці, прийнятті, автономії та ін., що сприяє формуванню надмірної, інколи неадекватної захисної поведінки як форми гіперадаптації до зовнішнього впливу.

І, по-третє, батьки виступають для дитини моделлю захисного реагування, зовнішні форми якого спочатку можуть механічно відтворюватися, а згодом закріплюватися як стійкі патерни поведінки або як відносно автономні механізми психологічного захисту.

Висновки до розділу 1

Розглянуто теоретичні засади проблеми формування психологічного захисту особистості та визначено роль сімейного середовища як одного з ключових чинників цього процесу. Узагальнення наукових підходів дає підстави стверджувати, що сім'я є базовим інститутом соціалізації, у межах якого відбувається становлення особистості дитини, формування її ціннісних орієнтацій, емоційної сфери та моделей поведінки.

Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що сімейне виховання виступає визначальним чинником розвитку дитини, оскільки саме в родинному середовищі закладаються перші уявлення про взаємини, норми поведінки, відповідальність і способи емоційного реагування. Стиль дитячо-батьківських взаємин істотно впливає на формування самооцінки, рівня тривожності, емоційної стійкості та соціальної адаптації дитини.

Встановлено, що механізми психологічного захисту формуються в онтогенезі під впливом як внутрішніх особливостей розвитку дитини, так і зовнішніх умов, насамперед характеру взаємодії з батьками. Негативні стилі виховання, зокрема емоційне відторгнення, гіперопіка, авторитарність або непослідовність виховних впливів, можуть спричиняти фрустрацію базових потреб дитини, підвищення рівня тривожності та активізацію неадекватних захисних реакцій.

Окремо підкреслено, що дитина засвоює не лише емоційний досвід взаємодії, а й поведінкові моделі дорослих, зокрема способи захисного реагування, які можуть закріплюватися як стійкі патерни поведінки. Таким чином, батьки виступають не лише джерелом емоційного впливу, а й моделлю для наслідування у формуванні психологічного захисту.

Узагальнення теоретичного матеріалу дозволяє зробити висновок, що характер дитячо-батьківських взаємин є одним із провідних чинників формування психологічного захисту особистості. Оптимально організоване сімейне середовище сприяє розвитку адаптивних механізмів захисту, тоді як дисгармонійні умови виховання підвищують ризик формування ригідних і невротичних форм захисної поведінки.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методики дослідження психологічного захисту як аспекту міжпоколінних відносин в сім'ї

Проблематика дослідження несвідомих компонентів особистості традиційно є однією з найскладніших у експериментальній психології, що значною мірою зумовлено браком достатнього методичного інструментарію. Вивчення психологічного захисту та його механізмів також не стало винятком.

У сучасній психології існує обмежена кількість діагностичних методик, які претендують на оцінювання цього феномена. Частина з них сформувалася в межах психоаналітичної традиції, зокрема клінічні спостереження під час аналітичних сесій, динамічний особистісний опитувальник DPI Т. Гріже, а також проєктивні методики типу ТАТ. Інша частина інструментів виходить за межі психоаналізу, серед яких метод С. Розенцвейга, метод експертної оцінки К. Перрі та опитувальник «Індекс життєвого стилю» (LSI) Р. Плутчика.

У межах нашого магістерського дослідження психологічний захист розглядається не як клінічне явище, а як універсальна характеристика психіки, притаманна кожній психічно здоровій особистості. Саме тому при відборі діагностичного інструментарію перевага надавалася неклінічним методикам.

Водночас дослідницькі завдання вимагали як якісної, так і кількісної оцінки захисних механізмів. Найбільш повно специфіку механізмів психологічного захисту серед відомих методик відображає опитувальник LSI Р. Плутчика, який дозволяє діагностувати вісім основних захисних механізмів.

До його переваг належать теоретична обґрунтованість виділення саме цих механізмів, а також можливість їх кількісного вимірювання. Саме тому LSI було використано для дослідження особливостей психологічного захисту дорослих.

Особливістю дослідницької ситуації стало також необхідне забезпечення порівнянності діагностики захисних механізмів у дітей та дорослих, тобто можливість їх якісного та кількісного зіставлення. Оскільки жодна з наявних методик не вирішує цього завдання у повному обсязі, у межах дослідження було розроблено авторську методику вивчення дитячих механізмів психологічного захисту, еквівалентних захисним механізмам дорослих.

2.2. Методика дослідження психологічного захисту дорослих

Для вивчення особливостей психологічного захисту у дорослих використовувався тест-опитувальник «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index, LSI), розроблений Р. Плутчиком спільно з Г. Келлерманом і Г. Контом.

Методика LSI призначена для оцінювання рівня використання особистістю восьми базових механізмів психологічного захисту, які в структурній теорії Р. Плутчика визначаються як основні. До них належать: заперечення, проекція, регресія, заміщення, витіснення, інтелектуалізація, реактивне утворення та компенсація. Частина цих механізмів є відносно однорідними, тоді як інші становлять узагальнені кластери споріднених за змістом захисних стратегій.

У межах нашого магістерського дослідження механізми психологічного захисту розглядаються як автоматизовані способи викривлення когнітивного та емоційного компонентів сприйняття стимульної ситуації.

Опитувальник містить 97 тверджень із двома варіантами відповіді: «вірно» або «невірно».

Інтерпретація результатів за шкалами враховує різні аспекти поведінки, зокрема особливості нормального захисного реагування, характерологічні акцентуації, можливі поведінкові відхилення, діагностичні концепції та рольові позиції в групі. У контексті даного дослідження основна увага приділяється саме зовнішнім поведінковим проявам кожного механізму психологічного

захисту.

Оцінювання вираженості захисних механізмів здійснюється за окремими шкалами, кожна з яких включає від 10 до 14 питань.

1. Заперечення — механізм психологічного захисту, що полягає у відкиданні або ігноруванні неприємного досвіду, внутрішніх імпульсів чи аспектів власної особистості. Інформація, яка суперечить наявним установам, не сприймається або витісняється зі свідомості.

До характерних проявів захисної поведінки належать: егоцентризм, підвищена навіюваність і самонавіювання, комунікабельність, прагнення до уваги, оптимістичність, невимушеність, доброзичливість, здатність викликати довіру, впевнена манера поведінки, потреба у визнанні, самовпевненість, схильність до самоспівчуття, поступливість, емоційна експресивність, деяка пафосність, низька чутливість до критики та недостатній рівень самокритичності.

2. Витіснення (пригнічення) — це механізм психологічного захисту, за якого неприємні переживання блокуються шляхом витіснення зі свідомості самого стресового стимулу, а також пов'язаних із ним подій, обставин і об'єктів.

Типові прояви захисної поведінки:

- неусвідомлене уникнення потенційно тривожних або проблемних ситуацій (наприклад, авіаперельотів, публічних виступів),
- труднощі у відстоюванні власної позиції, схильність до поступливості та підпорядкування, сором'язливість, забудькуватість, страх нових контактів.

Поведінкові тенденції уникнення та підпорядкування часто раціоналізуються, а підвищена тривожність може компенсуватися надмірною зовнішньою спокоєм, повільністю, демонстративною незворушністю тощо.

3. Регресія — захисний механізм, що проявляється у зниженні рівня психологічної зрілості та поверненні до більш ранніх, дитячих форм поведінки як способу зниження тривоги.

Характерні прояви: емоційна нестійкість, м'якість характеру, схильність

до впливу з боку інших, труднощі з доведенням справ до кінця, часті перепади настрою, плаксивість.

У стресових ситуаціях можливі підвищена сонливість або надмірний апетит, маніпулювання дрібними предметами, автоматичні рухи (наприклад, кручення гудзиків, потирання рук), «дитяча» міміка й мовлення.

Також спостерігаються схильність до забобонів, підвищена ностальгічність, страх самотності, потреба в підтримці, заспокоєнні та зовнішньому контролі, прагнення нових вражень, а також легкість у встановленні поверхневих контактів.

4. Компенсація — механізм захисту, який полягає у спробах подолати відчуття неповноцінності, втрати або дефіциту шляхом розвитку інших якостей або досягнень.

Прояви компенсаторної поведінки: орієнтація на самовдосконалення та систематичну роботу над собою, прагнення виявляти й усувати власні недоліки, подолання труднощів і досягнення високих результатів у діяльності. Часто реалізується через заняття спортом, колекціонування, творчість (літературну та іншу), прагнення до оригінальності, схильність до спогадів і рефлексії.

5. Проекція — механізм, за якого власні негативні риси, почуття або думки приписуються іншим людям, що дозволяє зберігати позитивний образ себе через негативне сприйняття оточення.

Типові прояви: гордість, самолюбство, егоцентризм, образливість, мстивість, схильність довго пам'ятати образи, підвищена чутливість до несправедливості, зарозумілість, честолюбство, підозрілість, ревності, ворожість, впертість, неготовність до компромісу, нетерпимість до чужої думки, схильність до критики інших і пошуку їхніх недоліків, замкнутість, високі вимоги до себе та оточення, прагнення досягати високих результатів у різних сферах діяльності.

6. Заміщення (зміщена агресія) — це захисний механізм, за якого емоційна напруга знімається через перенесення агресивних реакцій із більш сильного або значущого об'єкта, що викликає роздратування, на слабший, більш доступний

об'єкт або навіть на самого себе.

Особливості захисної поведінки: підвищена вимогливість до інших, конфліктність, дратівливість, запальність, схильність до протестних реакцій у відповідь на зауваження, відсутність вираженого почуття провини, інтерес до видовищних спортивних змагань або контактних видів спорту (бокс, боротьба тощо), захоплення фільмами й літературою з елементами насильства, схильність до ризикованої діяльності; прагнення до домінування (іноді поєднується з емоційною чутливістю), а також інтерес до фізичної праці.

7. Інтелектуалізація – механізм психологічного захисту, що полягає у заміні емоційного переживання логічним осмисленням ситуації. Він передбачає раціональне пояснення подій і їхню умовну схематизацію з метою створення відчуття контролю над ситуацією.

Особливості захисної поведінки: сумлінність, відповідальність, дисциплінованість, схильність до аналізу та самоаналізу, уважність до деталей, організованість, усвідомлення обов'язків, акуратність, передбачливість, індивідуалістичні установки.

8. Формування реакції (реактивне утворення) – захисний механізм, за якого неприйнятні для особистості імпульси, емоції чи бажання трансформуються у протилежні за змістом переживання та поведінкові прояви.

Особливості захисної поведінки: різке неприйняття всього, що сприймається як «непристойне» або пов'язане з тілесністю й сексуальністю; прагнення відповідати загальноприйнятим нормам і стандартам поведінки; охайність, уважність до зовнішнього вигляду, ввічливість, доброзичливість, респектабельність, стриманість, моральність, схильність до моралізування, бажання виглядати прикладом для інших, переважно підвищений або стабільно позитивний емоційний фон.

У дослідженні показниками психологічного захисту дорослих виступають кількісні рівні вираженості кожного механізму захисту, а також загальна інтенсивність захисної системи (висока, соціально-нормативна або низька), детальніше описана в наступному розділі.

2.3. Методика дослідження психологічного захисту дітей

У психодіагностичній практиці загалом не існує принципових відмінностей між підходами до вивчення психологічного захисту у дорослих і дітей. Найчастіше для дослідження захисних механізмів дитини застосовують або різні форми спостереження, або адаптовані проєктивні методики, зокрема дитячий варіант тематичного апперцептивного тесту САТ та дитячу версію тесту фрустрації С. Розенцвейга.

Попри значну практичну цінність цих методів, вони мають обмеження у вивченні особливостей психологічного захисту.

По-перше, результати значною мірою залежать від суб'єктивності інтерпретації, по-друге — від фрагментарності отриманої інформації.

Наприклад, під час спостереження або застосування САТ перелік захисних механізмів, які вдається виявити у дитини, є умовним і залежить від рівня професійної підготовки дослідника та його уявлень про сам феномен. Крім того, ці методи практично не дозволяють отримати кількісні показники вираженості окремих механізмів захисту. Методика С. Розенцвейга певною мірою дає змогу здійснювати кількісні оцінки, однак її можливості обмежені у якісному аналізі захисної поведінки. Тому для повноти даних необхідно або поєднувати кілька методів, або розробляти спеціальну методику, адаптовану до завдань дослідження.

Важливою умовою даного дослідження було отримання порівнюваних даних щодо особливостей захисту у дітей та їхніх батьків. Це вимагало використання узгодженого діагностичного підходу. Оскільки для дорослих уже була визначена відповідна методика, постала необхідність розробки інструменту для дітей, який би відповідав таким критеріям:

- оцінювання тих самих восьми механізмів психологічного захисту, що й у методиці Р. Плутчика;
- можливість їх кількісного вимірювання;
- використання однакових принципів інтерпретації для дитячої та

дорослої вибірки.

Методологічною основою для створення методики стала ідея Кристофера Перрі, який запропонував оцінювати психологічний захист за допомогою експертних висновків. Його підхід передбачає два етапи. Спочатку дослідник проводить інтерв'ю з респондентом для виявлення особливостей його захисної поведінки. Під час бесіди можуть фіксуватися як прямі прояви захисту, так і провокуватися ситуації, що дозволяють їх уточнити [цит. за 78].

На другому етапі відеозапис інтерв'ю оцінюється експертами, які за спеціальними шкалами визначають імовірність використання тих чи інших механізмів психологічного захисту. За потреби експерти узгоджують свої оцінки для підвищення їхньої точності. Перрі також запропонував систему балів (від 0 до 3), що відображає ступінь вираженості кожного з 26 захисних механізмів.

У нашому магістерському дослідженні було використано модифікований варіант експертної оцінки. Замість аналізу самих механізмів експерти оцінювали їхні поведінкові прояви. Такий підхід дозволив уникнути різночитань у трактуванні захистів і не вимагав спеціальної підготовки експертів. Як оцінювачі залучалися батьки, а також педагоги або психологи, які добре знали дитину та могли спостерігати її у природних умовах. Усього кожную дитину оцінювали 2–4 експерти.

Для оцінювання використовувалася «Карта оцінки дитячих захисних механізмів», що містила перелік поведінкових реакцій, кожна з яких відповідала одному з восьми захисних механізмів: запереченню, витісненню, регресії, компенсації, заміщенню, проєкції, формуванню реакції та інтелектуалізації. Загалом карта включала 24 твердження (по три на кожен механізм), які відображали поведінкові аналоги дорослих захистів відповідно до концепції Р. Плутчика. Остаточний варіант інструменту був удосконалений після кількох етапів корекції за критерієм спостережуваності поведінкових проявів і розроблений за участі психологів та педагогів.

Для отримання кількісних показників експерти визначали частоту прояву

кожної захисної реакції у поведінці дитини та фіксували її у спеціальних бланках. Надалі кожному рівню частоти надавався відповідний бал, що дозволяло здійснювати кількісну оцінку вираженості кожного механізму психологічного захисту.

Розподіл оцінок здійснювався за такою шкалою:

- «не трапляється, не спостерігалось» — 0 балів;
- «іноді буває» — 1 бал;
- «часто буває» — 2 бали;
- «спостерігається постійно» — 3 бали.

У результаті максимальний показник вираженості кожного захисного механізму міг становити 9 балів (3 поведінкові прояви $\times$ 3 бали), мінімальний — 0 балів. Оскільки оцінювання кожної дитини здійснювалося кількома дорослими експертами, підсумковий показник кожного механізму психологічного захисту визначався як середнє значення всіх отриманих оцінок.

Таким чином, у дослідженні як основні індикатори психологічного захисту дітей використовувалися усереднені кількісні показники вираженості кожного механізму, а також рівні інтенсивності захисної системи загалом (високий, соціально-нормативний, низький).

Варто зазначити, що пряме порівняння показників дітей і дорослих вимагало додаткової стандартизації, оскільки шкали вимірювання в дитячій та дорослій методиках були різними. Тому абсолютні значення всіх показників було переведено у відносні, після чого здійснювалося їхнє статистичне зіставлення.

2.4. Методики дослідження дитячо-батьківської взаємодії та емоційних відношень у сім'ї

З метою вивчення особливостей дитячо-батьківської взаємодії у дослідженні застосовувалася методика «Взаємодія батько – дитина» (ВБД),

розроблена І. М. Марковською. Вона являє собою опитувальник, що містить 60 тверджень, кожне з яких оцінюється за п'ятибальною шкалою ступеня згоди:

- 5 — безумовно так (повна згода);
- 4 — загалом так;
- 3 — і так, і ні;
- 2 — скоріше ні, ніж так;
- 1 — ні (повна незгода).

Оцінювання характеристик дитячо-батьківської взаємодії здійснюється за 10 шкалами з парними (дихотомічними) назвами.

1. Невимогливість – вимогливість батьків. Шкала відображає рівень очікувань, претензій і вимог, які висувуються дитині у процесі взаємодії. Вищі показники свідчать про підвищену вимогливість батьків і орієнтацію на високий рівень відповідальності дитини.

2. М'якість – суворість батьків. Характеризує ступінь жорсткості правил у сімейних стосунках, а також схильність до використання покарань. Високі значення вказують на авторитарний, жорсткий стиль виховання.

3. Автономність – контроль щодо дитини. Високі показники відображають посилений контроль з боку батьків, що може проявлятися у надмірній опіці, схильності приймати рішення замість дитини та прагненні запобігати труднощам. Низькі значення можуть свідчити про байдужість або надмірну вседозволеність.

4. Емоційна дистанція – емоційна близькість. Шкала відображає уявлення батьків про рівень довіри та близькості у взаєминах із дитиною. Високі показники свідчать про відчуття емоційної залученості та відкритості, низькі — про відчуженість у стосунках.

5. Відторгнення – прийняття дитини. Характеризує загальне ставлення батьків до дитини, зокрема прийняття або неприйняття її особистісних якостей і поведінки. Вищі значення свідчать про прийняття дитини такою, якою вона є, без прагнення її змінювати. Як зазначається, прийняття дитини як особистості є важливою умовою її гармонійного розвитку

та формування позитивної самооцінки.

6. Відсутність співпраці – співпраця. Ця шкала відображає, чи залучають батьки дитину до спільної діяльності з урахуванням інтересів, прав і обов'язків обох сторін, а також чи здатні вони будувати відносини на засадах рівності та партнерства. Високі значення свідчать про наявність конструктивної взаємодії та співробітництва в сім'ї.

7. Відсутність тривожності – тривожність за дитину. Чим вищі показники за цією шкалою, тим сильніше батьки схильні переживати як реальні, так і уявні загрози для дитини, а також легше актуалізують відповідні страхи. Підвищена тривожність зазвичай поєднується з посиленням контролем.

8. Виховна непослідовність – виховна послідовність. Шкала визначає стабільність і передбачуваність поведінки батьків, сталість їхніх вимог та ставлення до дитини. Високі значення означають послідовне застосування виховних підходів, що полегшує дитині адаптацію. Низькі показники можуть свідчити про емоційну нестабільність, невпевненість у вихованні або неприйняття дитини.

9. Виховна єдність – виховна конфронтація. Ця шкала показує рівень узгодженості виховних підходів між дорослими членами сім'ї та наявність або відсутність суперечностей між ними. Хоча вона не описує безпосередньо взаємодію «батько – дитина», відсутність єдиної виховної позиції є суттєвим дестабілізуючим чинником для сім'ї та розвитку дитини.

10. Загальна незадоволеність – загальна задоволеність дитячо-батьківськими стосунками. За цією шкалою визначається, наскільки батьків влаштовує наявна система взаємин із дитиною. Вищі показники відображають більший рівень задоволеності.

Діапазон оцінок за кожною шкалою становить від 5 до 25 балів.

У подальшому описі результатів для зручності використовувалися лише позначення полюсів із високими значеннями шкал: вимогливість, суворість, контроль, емоційна близькість, прийняття, співпраця, тривожність, послідовність, конфронтація, задоволеність.

Опросник ВБД існує у трьох варіантах; у нашому дослідженні застосовувалася форма для батьків дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Крім батьків, до участі в опитуванні залучалися й інші дорослі члени сім'ї, які безпосередньо беруть участь у вихованні дитини.

Одним із завдань дослідження було визначення ступеня та характеру значущості кожного дорослого члена сім'ї для дитини. Для цього використовувався «Тест сімейних стосунків» (Family Relations Test) Д. Антоні та Е. Бене. Методика має проєктивний характер і дозволяє оцінити позицію дитини щодо членів родини, а також якісно й кількісно визначити її емоційне ставлення до них.

Структура тестового матеріалу включає 20 фігур (чоловічі, жіночі та дитячі образи) і набір карток із «повідомленнями» для членів сім'ї, які відображають чотири групи емоційних реакцій:

- позитивні емоції, що виходять від дитини;
- негативні емоції, що виходять від дитини;
- позитивні емоції, які дитина отримує від інших;
- негативні емоції, які дитина отримує від інших.

Тестова процедура має ігровий характер. На першому етапі дитині пропонується обрати, кого з членів родини вона «візьме в гру», та відібрати з набору фігурок зображення «себе», «мами», «тата» тощо. На другому етапі дослідник або сама дитина зачитує «повідомлення», після чого дитина розподіляє їх між тими членами сім'ї, яким, на її думку, вони адресовані. Для тих повідомлень, які дитина не хоче нікому спрямовувати, передбачена окрема фігура «Ніхто».

У результаті кожен член модифікованої дитиною сімейної системи отримує власний набір емоційних «послань», що відображає структуру її ставлення до нього. Загальна значущість конкретної особи визначається кількістю повідомлень, адресованих їй: чим їх більше порівняно з іншими членами родини, тим вищою є її значущість для дитини. Для узагальненої оцінки значущості враховується сукупність як позитивних, так і негативних

послань. Емоційна характеристика цієї значущості уточнюється через окремий підрахунок позитивних і негативних реакцій, спрямованих на кожного члена сім'ї. У межах даного дослідження основну увагу приділено дорослим членам родини.

Важливо підкреслити, що значущість не обов'язково має позитивний характер. Дитина може відчувати сильний страх, напруження або неприязнь до певного дорослого, і ці переживання інколи переважають позитивні емоції щодо інших членів сім'ї. У такому контексті значущість розуміється як ступінь емоційного впливу однієї особи на переживання, думки та поведінкові реакції іншої. Якщо цей вплив має негативний характер, йдеться про негативну значущість. У деяких випадках значущі фігури викликають у дитини суперечливі почуття — одночасно прихильність і страх, любов і тривогу, що визначається як амбівалентна значущість.

Таким чином, методика дозволяє отримати інформацію не лише про рівень, а й про емоційний знак значущості кожного члена сім'ї для дитини. Крім того, вона може надавати додаткові відомості про сприйняття дитиною сімейної структури, рівень егоцентризму, самоагресивні тенденції та окремі захисні реакції. Однак ці дані використовувалися в дослідженні обмежено — переважно для зіставлення з результатами експертної оцінки механізмів психологічного захисту. Така обережність зумовлена тим, що «Тест сімейних стосунків» не є спеціалізованим інструментом для діагностики психологічного захисту і відображає лише опосередковані реакції, пов'язані з переживанням провини в тестовій ситуації.

Методика має дві вікові форми: спрощену (для дітей 4–7 років) та ускладнену (для дітей 8–10 років). У дослідженні застосовувалися обидва варіанти залежно від віку респондентів.

Отримані результати оброблялися у вигляді трьох груп показників: позитивно значущі, негативно значущі та амбівалентно значущі дорослі члени сім'ї.

Висновки до розділу 2

У другому розділі представлено методичне забезпечення емпіричного дослідження психологічних захисних механізмів у дітей та дорослих, а також обґрунтовано підходи до діагностики особливостей їх прояву в системі особистісного функціонування. Узагальнення використаних методик дозволило сформуванню цілісної дослідницької моделі, орієнтовану на вивчення як кількісних, так і якісних характеристик психологічного захисту.

Встановлено, що дослідження захисних механізмів у дорослих ґрунтується на використанні стандартизованого опитувальника Life Style Index (LSI) Р. Плутчика, який дозволяє оцінити ступінь вираженості основних механізмів психологічного захисту та їх загальну інтенсивність. Його застосування забезпечує можливість кількісного аналізу індивідуальних захисних стратегій і порівняння їх між групами досліджуваних.

З метою діагностики психологічного захисту у дітей розроблено та використано метод експертної оцінки поведінкових проявів захисних механізмів. Такий підхід дозволяє опосередковано фіксувати захисні реакції через зовнішні поведінкові індикатори, що є особливо важливим у зв'язку з віковими обмеженнями самозвіту. Залучення батьків, педагогів і психологів як експертів забезпечує багатоканальність спостереження та підвищує об'єктивність отриманих даних.

Додатково для оцінки особливостей дитячо-батьківської взаємодії застосовано опитувальник Взаємодія батько – дитина (BPP) І.М. Марковської, що дозволяє визначити ключові параметри виховного стилю, емоційного прийняття, контролю, послідовності виховання та інших аспектів сімейної взаємодії. Це дало змогу виявити потенційні чинники формування психологічних захистів у дитячому віці.

Узагальнення методичного інструментарію показало, що поєднання опитувальних, експертних і проєктивних методів забезпечує комплексний підхід до вивчення психологічного захисту та дозволяє отримати зіставні дані

щодо дітей і дорослих. Водночас встановлено необхідність обережного інтерпретування окремих показників, особливо тих, що отримані за допомогою проєктивних методик, у зв'язку з їх опосередкованим характером.

Отже, другий розділ обґрунтовує доцільність використання багаторівневого діагностичного підходу, що дозволяє всебічно дослідити особливості психологічного захисту особистості та його зв'язок із сімейними чинниками розвитку.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ВІД ЗАХИСТУ ДОРΟΣЛИХ

3.1. Особливості механізмів психологічного захисту у дітей та дорослих

Таблиця 3.1

Порівняння показників механізмів психологічного захисту та їхньої вираженості у матерів та батьків

Показники механізмів психологічного захисту матерів та батьків									Вираженість механізмів психологічного захисту		
	Заперечення	Витіснення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Формування реакції	Низька	Соц.-нормативна	Висока
М (матусі)	6,72	5,04	8,47	3,97	5,20	4,25	6,15	4,81	1,45	5,25	1,36
М (батьки)	6,99	6,30	3,99	3,26	4,74	5,23	8,30	3,61	1,50	5,23	1,33
t (матусі-батьки)	-0,48	-2,28*	7,16* **	1,76	0,78	-1,98	- 4,16***	2,27*	-1,47	0,97	0,76

Примітка: М – середні значення; t – критерій значимості відмінностей Ст'юдента; *- відмінності, значимі при $p = 0,05$; ***- відмінності, значимі при $p = 0,001$

Таблиця 3.1 відображає результати порівняльного аналізу механізмів психологічного захисту у матерів та батьків. Для оцінки достовірності відмінностей між групами було використано t-критерій Ст'юдента. Отримані результати дають можливість простежити специфіку психологічного реагування чоловіків і жінок у сімейній сфері, а також виявити домінуючі захисні механізми, характерні для кожної групи.

Аналіз середніх значень показує, що у матерів найбільш вираженими механізмами психологічного захисту є регресія (8,47), заперечення (6,72) та інтелектуалізація (6,15). У батьків найвищі показники спостерігаються за шкалами інтелектуалізації (8,30), заперечення (6,99) та витіснення (6,30). Це

свідчить про те, що чоловіки й жінки використовують різні способи психологічного реагування на стресові чи емоційно значущі ситуації.

Показник заперечення в обох групах є досить високим, однак статистично значущих відмінностей між матерями та батьками не виявлено ($t=0,48$). Це означає, що представники обох груп приблизно однаковою мірою схильні ігнорувати або не визнавати психотравмувальні події, труднощі чи внутрішні конфлікти. Такий механізм дозволяє тимчасово знизити рівень емоційного напруження, проте при надмірному використанні може ускладнювати конструктивне вирішення проблем.

За шкалою витіснення виявлено статистично значущі відмінності ($t=-2,28$ при $p \leq 0,05$). У батьків показник є вищим (6,30), ніж у матерів (5,04). Це свідчить про більшу схильність чоловіків до несвідомого усунення неприємних переживань, тривожних думок та емоцій зі сфери свідомого. Така тенденція може бути пов'язана з традиційними соціальними установками щодо стриманості чоловіків та уникнення відкритого прояву емоцій.

Найбільш виражені та статистично значущі відмінності спостерігаються за шкалою регресії ($t=7,16$ при $p \leq 0,001$). У матерів цей показник значно вищий (8,47), ніж у батьків (3,99). Це свідчить про те, що жінки частіше використовують інфантильні або емоційно спрощені форми реагування у складних ситуаціях. Регресія може проявлятися у підвищеній емоційності, потребі в підтримці, образливості чи уникненні відповідальності. Водночас така особливість може бути наслідком високого емоційного навантаження, пов'язаного з виконанням материнських функцій та постійним емоційним включенням у сімейні процеси.

За показником компенсації статистично значущих відмінностей не встановлено ($t=1,76$). Матері дещо частіше використовують цей механізм (3,97), ніж батьки (3,26), однак різниця не є суттєвою. Це вказує на приблизно однакову тенденцію до подолання внутрішніх труднощів через розвиток інших особистісних якостей або активність у певних сферах діяльності.

Механізм проєкції також не має значущих відмінностей між групами

($t=0,78$). Показники матерів (5,20) і батьків (4,74) є близькими, що свідчить про схильність обох груп переносити власні неприйнятні переживання чи внутрішні конфлікти на інших людей. Такий спосіб захисту часто використовується для зниження внутрішньої напруги та уникнення усвідомлення власних проблем.

Показник заміщення у батьків є дещо вищим (5,23), ніж у матерів (4,25), однак різниця наближається до статистичної значущості, але не досягає її ($t=-1,98$). Це може свідчити про певну тенденцію чоловіків переносити негативні емоції з недоступного або соціально значущого об'єкта на більш безпечний. Наприклад, емоційне напруження, пов'язане з професійною діяльністю, може проявлятися у сімейному спілкуванні.

Статистично значущі відмінності високого рівня виявлені за шкалою інтелектуалізації ($t=-4,16$ при $p\leq 0,001$). Батьки мають значно вищий показник (8,30), ніж матері (6,15). Це свідчить про те, що чоловіки частіше використовують раціоналізацію та логічне осмислення переживань для зниження емоційної напруги. Інтелектуалізація дозволяє дистанціюватися від емоційного компонента ситуації та аналізувати проблему переважно на когнітивному рівні. Така особливість може вказувати на прагнення чоловіків контролювати власні переживання через раціональне пояснення подій.

За шкалою формування реакції також встановлено статистично значущі відмінності ($t=2,27$ при $p\leq 0,05$). У матерів показник вищий (4,81), ніж у батьків (3,61). Це свідчить про більшу схильність жінок демонструвати поведінку, протилежну їхнім справжнім переживанням чи імпульсам. Наприклад, прихована тривога або агресія можуть компенсуватися надмірною турботливістю, м'якістю чи контролем емоцій.

Аналіз загальної вираженості механізмів психологічного захисту показав відсутність значущих відмінностей між групами за низьким, соціально-нормативним та високим рівнями. У матерів і батьків переважає соціально-нормативний рівень вираженості психологічного захисту (5,25 та 5,23 відповідно). Це свідчить про відносно адаптивний характер використання

захисних механізмів у більшості досліджуваних. Водночас наявність окремих високих показників за певними механізмами може вказувати на специфічні труднощі емоційної саморегуляції.

Таким чином, результати дослідження демонструють наявність суттєвих гендерних відмінностей у структурі психологічного захисту. Для матерів більш характерними є емоційно орієнтовані механізми захисту, зокрема регресія та формування реакції, тоді як батьки частіше використовують когнітивно-раціональні способи психологічного захисту — інтелектуалізацію та витіснення. Отримані дані свідчать про різні стратегії подолання психоемоційного напруження у чоловіків і жінок та можуть бути враховані під час розробки програм психологічного супроводу сімей і батьківства.

Таблиця 3.2

Порівняння показників механізмів психологічного захисту та їхньої вираженості у дітей та батьків (матерів та батьків)

Показники механізмів психологічного захисту дітей та батьків									Вираженість механізмів психологічного захисту		
	Заперечення	Витіснення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Формування реакції	Низька	Соціально-нормативна	Висока
М (діти)	0,37	0,28	0,25	0,40	0,28	0,15	0,50	0,38	1,46	4,71	1,95
М (дорос.)	0,57	0,48	0,54	0,42	0,45	0,38	0,61	0,52	1,47	5,12	1,46
t (дор.-діти)	5,78***	7,07***	7,74** *	0,05	4,57***	8,84**	2,88**	3,53***	0,20	1,91	-2,33*
М (матусі)	0,56	0,46	0,64	0,43	0,44	0,37	0,54	0,52	1,49	5,26	1,37
t (матусі-діти)	4,90***	5,81***	10,41** **	0,21	3,85***	7,31**	0,78	3,42**	0,15	2,29*	-2,74**
М (батьки)	0,55	0,53	0,33	0,37	0,40	0,42	0,71	0,39	1,50	5,12	1,44
t (отці-дети)	4,45***	5,66***	1,73	-0,82	2,48*	7,55**	5,18** *	0,35	0,25	1,30	-1,76

Примітка: М – середні значення; t – критерій значимості відмінностей Стьюдента; *- відмінності, значимі при $p = 0,05$; ** - відмінності, значимі при $p = 0,01$; *** - відмінності, значимі при $p = 0,001$

Таблиця 3.2 відображає результати порівняльного аналізу механізмів психологічного захисту у дітей та їхніх батьків, а також окремо у матерів і батьків. Для визначення достовірності відмінностей між групами застосовано t-критерій Стюдента. Отримані результати дозволяють простежити особливості функціонування психологічних захистів у різних поколіннях родини та виявити специфіку емоційного реагування дітей порівняно з дорослими.

Загальний аналіз даних свідчить про те, що у дорослих показники більшості механізмів психологічного захисту є вищими, ніж у дітей. Це може бути пов'язано з життєвим досвідом, сформованістю особистісної структури, більш складною системою соціальних ролей та необхідністю постійної адаптації до соціальних вимог. У дітей захисні механізми ще перебувають на стадії становлення, тому їхня вираженість є нижчою.

Порівняння дітей та дорослих показало статистично значущі відмінності майже за всіма шкалами психологічного захисту. Зокрема, за шкалою заперечення у дорослих показник є значно вищим (0,57), ніж у дітей (0,37), а різниця є високодостовірною ($t=5,78$ при $p \leq 0,001$). Це свідчить про те, що дорослі частіше схильні не визнавати або ігнорувати психотравмувальні переживання чи проблемні ситуації. Такий механізм допомагає знизити рівень емоційного дискомфорту, однак може перешкоджати конструктивному вирішенню внутрішніх конфліктів.

За показником витіснення також встановлено значущі відмінності ($t=7,07$ при $p \leq 0,001$): у дорослих цей механізм виражений сильніше (0,48), ніж у дітей (0,28). Це означає, що дорослі більшою мірою схильні несвідомо усувати зі свідомості неприємні думки, переживання або емоційно болісний досвід. Для дітей така форма психологічного захисту менш характерна через недостатню сформованість внутрішніх механізмів саморегуляції.

Найбільші статистично значущі відмінності між дітьми та дорослими виявлено за шкалою регресії ($t=7,74$ при $p \leq 0,001$). У дорослих показник становить 0,54, тоді як у дітей — лише 0,25. Це може свідчити про те, що

дорослі частіше повертаються до більш примітивних або емоційно простіших способів реагування в умовах стресу. Регресія може проявлятися у підвищеній емоційності, демонстративності, уникненні відповідальності або потребі в підтримці.

За шкалою компенсації значущих відмінностей не виявлено ($t=0,05$). Показники дітей (0,40) та дорослих (0,42) практично однакові, що свідчить про подібний рівень прагнення компенсувати внутрішні труднощі шляхом розвитку інших особистісних якостей чи активності в альтернативних сферах діяльності.

Показник проєкції у дорослих є достовірно вищим (0,45), ніж у дітей (0,28), при $t=4,57$ та $p \leq 0,001$. Це означає, що дорослі частіше приписують іншим людям власні неприйнятні переживання, емоції або мотиви. Така тенденція може бути наслідком накопиченого емоційного досвіду та більш складної системи міжособистісних взаємин.

За шкалою заміщення виявлено одні з найвищих статистично значущих відмінностей ($t=8,84$ при $p \leq 0,001$). У дорослих показник становить 0,38, а у дітей — 0,15. Це свідчить про більшу схильність дорослих переносити негативні емоції з недоступного чи соціально значущого об'єкта на безпечніший об'єкт. Наприклад, емоційне напруження, пов'язане з професійною чи сімейною сферою, може проявлятися у взаємодії з близькими людьми.

Статистично значущі відмінності також встановлено за шкалою інтелектуалізації ($t=2,88$ при $p \leq 0,01$). У дорослих цей показник є вищим (0,61), ніж у дітей (0,50). Це свідчить про те, що дорослі частіше використовують раціоналізацію та логічне осмислення ситуацій як спосіб емоційного дистанціювання від проблеми. Для дітей така форма психологічного захисту менш характерна через недостатній рівень розвитку абстрактного мислення та життєвого досвіду.

За шкалою формування реакції також спостерігаються значущі відмінності ($t=3,53$ при $p \leq 0,001$). У дорослих цей показник вищий (0,52), ніж у

дітей (0,38). Це означає, що дорослі частіше демонструють поведінку, протилежну власним переживанням чи емоціям, приховуючи внутрішню напругу соціально схвальною поведінкою.

Аналіз загальної вираженості механізмів психологічного захисту показав, що у дітей та дорослих практично не відрізняється низький рівень захистів (1,46 та 1,47 відповідно). Соціально-нормативний рівень у дорослих є дещо вищим (5,12), ніж у дітей (4,71), однак різниця не досягає високої статистичної значущості. Водночас за високим рівнем вираженості психологічних захистів встановлено достовірні відмінності ($t=-2,33$ при $p\leq 0,05$): у дітей цей показник є вищим (1,95), ніж у дорослих (1,46). Це може свідчити про емоційну нестійкість дітей та схильність до менш контрольованого використання окремих захисних механізмів.

Окремий аналіз порівняння дітей з матерями показав, що матері мають значно вищі показники за більшістю механізмів психологічного захисту. Особливо виражені відмінності спостерігаються за шкалою регресії ($t=10,41$ при $p\leq 0,001$), де показник матерів становить 0,64 проти 0,25 у дітей. Це свідчить про підвищену емоційність матерів та їхню більшу схильність до емоційно-імпульсивного реагування у складних ситуаціях.

Матері також достовірно частіше використовують заперечення, витіснення, проєкцію, заміщення та формування реакції. Водночас за шкалою інтелектуалізації статистично значущих відмінностей між матерями та дітьми не виявлено ($t=0,78$), що може свідчити про відносну подібність використання когнітивних способів подолання емоційної напруги.

Порівняння дітей із батьками демонструє дещо іншу картину. Батьки значно частіше використовують заперечення, витіснення, проєкцію, заміщення та інтелектуалізацію. Особливо високі відмінності спостерігаються за шкалами заміщення ($t=7,55$ при $p\leq 0,001$) та інтелектуалізації ($t=5,18$ при $p\leq 0,001$). Це свідчить про домінування у чоловіків більш раціоналізованих та опосередкованих форм психологічного захисту. На відміну від матерів, батьки менш схильні до регресії та формування реакції, а статистично значущих

відмінностей за цими шкалами з дітьми не виявлено.

Загалом результати дослідження свідчать про існування суттєвих відмінностей у структурі психологічного захисту дітей та батьків. Для дорослих характерним є більш активне використання захисних механізмів, що пов'язано зі складнішою системою соціальної адаптації та необхідністю регулювання значної кількості емоційних переживань. Матері більшою мірою використовують емоційно орієнтовані механізми захисту, тоді як батьки частіше застосовують раціонально-когнітивні форми психологічного захисту.

У дітей механізми психологічного захисту ще недостатньо сформовані, що проявляється у нижчих показниках більшості шкал та більшій нестабільності високого рівня психологічного захисту.

Таблиця 3.3

**Ранжування популярності механізмів психологічного захисту у
дітей**

МПЗ	Інтелек- туалізація	Компен- сація	Формування реакції	запере- чення	Проекція	Витіснен- ня	Регресія	Замі- щення ЩЛЗ
Ранг	1	2,5	2,5	4	5	6,5	6,5	8

Таблиця 3.3 відображає ранговий розподіл популярності механізмів психологічного захисту у дітей. Ранжування дозволяє визначити, які саме механізми найчастіше використовуються дітьми для подолання внутрішнього напруження, тривоги, конфліктних переживань та психоемоційного дискомфорту. Аналіз результатів дає можливість глибше зрозуміти особливості емоційного реагування дітей, специфіку їхньої адаптації до складних життєвих ситуацій та рівень сформованості психологічного захисту.

Перше місце у структурі механізмів психологічного захисту дітей посідає інтелектуалізація. Це свідчить про те, що діти досить часто намагаються пояснювати складні або неприємні ситуації через логічне осмислення та раціоналізацію. Використання інтелектуалізації дозволяє дистанціюватися від емоційно болісних переживань і знизити рівень внутрішньої тривоги шляхом

переходу до когнітивного аналізу ситуації.

Водночас домінування цього механізму може свідчити про прагнення дітей приховувати власні емоції та уникати відкритого переживання внутрішніх конфліктів. Для дитячого віку така тенденція є досить показовою, оскільки вказує на раннє формування раціональних способів психологічного самозахисту.

Друге-третє рангові місця поділяють компенсація та формування реакції. Висока популярність компенсації свідчить про те, що діти схильні долати власні труднощі або переживання шляхом розвитку інших здібностей, досягнень чи позитивних якостей. Наприклад, дитина може прагнути успіхів у навчанні, творчості або спілкуванні для компенсації внутрішньої невпевненості чи емоційного дискомфорту. Такий механізм психологічного захисту є відносно конструктивним, оскільки сприяє розвитку особистості та формуванню адаптивних способів самоствердження.

Формування реакції також займає важливе місце у структурі психологічного захисту дітей. Це означає, що діти можуть демонструвати поведінку, протилежну власним справжнім переживанням. Наприклад, прихована агресія може проявлятися у надмірній ввічливості, а страх чи тривога — у показній сміливості або байдужості. Такий механізм дозволяє дитині уникати соціального осуду та приховувати неприйнятні емоції, однак його надмірне використання може ускладнювати формування емоційної відкритості та щирості у взаєминах.

Четверте місце посідає заперечення. Це свідчить про достатньо поширену схильність дітей не визнавати наявності психотравмальної ситуації, конфлікту чи неприємних переживань. Заперечення є одним із найпростіших і найбільш ранніх механізмів психологічного захисту, який дозволяє тимчасово уникнути емоційного болю. Для дітей такий спосіб реагування є цілком закономірним, оскільки психіка дитини ще не має достатньо сформованих ресурсів для повноцінного опрацювання складних емоційних станів.

П'яте місце займає проекція. Це свідчить про те, що діти іноді

приписують іншим людям власні переживання, страхи або небажані риси характеру. Наприклад, дитина може звинувачувати інших у ворожості чи агресії, не усвідомлюючи власних негативних емоцій. Використання проєкції допомагає знизити внутрішню напругу та зберегти позитивний образ себе, однак може негативно впливати на міжособистісні взаємини та сприйняття оточуючих.

Шосте-сьоме місця поділяють витіснення та регресія. Відносно нижчий рівень популярності витіснення свідчить про те, що діти меншою мірою схильні несвідомо усувати зі свідомості неприємні переживання або травматичні спогади. Це можна пояснити тим, що механізм витіснення потребує достатньо сформованої внутрішньої психічної структури та вищого рівня розвитку самосвідомості.

Регресія також використовується дітьми порівняно рідше. Такий механізм проявляється у поверненні до більш ранніх, примітивних форм поведінки в умовах стресу або емоційного перевантаження. Наприклад, дитина може демонструвати образливість, капризність, залежність від дорослих або уникнення відповідальності. Незважаючи на те, що регресія традиційно вважається характерною для дитячого віку, результати дослідження свідчать про те, що вона не є провідним способом психологічного захисту у досліджуваних дітей.

Останнє, восьме місце посідає заміщення, що свідчить про найменшу популярність цього механізму серед дітей. Це означає, що діти рідко переносять негативні емоції з одного об'єкта на інший, більш безпечний.

Низький рівень використання заміщення може бути пов'язаний із недостатньою сформованістю складних механізмів емоційного перенесення та меншою здатністю до опосередкованого вираження агресії чи внутрішньої напруги.

Загалом результати ранжування свідчать про те, що у дітей переважають відносно когнітивні та соціально прийнятні механізми психологічного захисту, зокрема інтелектуалізація, компенсація та формування реакції.

3.2. Вплив особливостей психологічного захисту батьків на специфіку взаємодії з дитиною

Кореляції між показниками механізмів психологічного захисту дорослих членів сім'ї та особливостями стилю виховання

[illegible]

Продовження таблиці 3.4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Інтенсивність										
Низька	0,22	0,00	-0,36**	0,09	0,14	0,12	-0,30**	0,11	-0,15	0,16
Соціально нормативна	0,03	-0,05	0,26 *	-0,11	-0,21	0,04	0,29 *	0,00	-0,05	-0,10
Висока	-0,29*	0,06	0,12	0,05	0,12	-0,16	-0,03	-0,13	0,21	-0,09

Примітка: *- коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Таблиця 3.4 відображає особливості взаємозв'язку між механізмами психологічного захисту дорослих членів сім'ї та характеристиками стилю сімейного виховання. Отримані кореляційні зв'язки дозволяють простежити, яким чином певні захисні механізми впливають на емоційну атмосферу сім'ї, характер взаємодії між батьками й дітьми, рівень контролю, тривожності та задоволеності сімейними стосунками. Значущі кореляції свідчать про те, що психологічний захист дорослих виступає важливим чинником формування виховної поведінки та міжособистісного клімату в родині.

Аналіз результатів показує, що механізм заперечення має позитивний кореляційний зв'язок з емоційною близькістю ($r=0,28$; $p \leq 0,05$) та задоволеністю сімейними взаєминами ($r=0,29$; $p \leq 0,05$). Це може свідчити про те, що дорослі, які схильні уникати усвідомлення проблемних аспектів сімейного життя, суб'єктивно оцінюють власні взаємини як більш гармонійні та емоційно теплі. Заперечення допомагає знижувати внутрішнє психоемоційне напруження шляхом ігнорування конфліктних переживань, що створює ілюзію благополуччя у сімейній системі. Водночас така тенденція може мати компенсаторний характер, оскільки позитивне сприйняття сімейної атмосфери не завжди відображає реальний стан міжособистісних взаємин.

Механізм витіснення демонструє негативний зв'язок з емоційною близькістю ($r=-0,39$; $p \leq 0,01$) та задоволеністю стосунками ($r=-0,26$; $p \leq 0,05$). Отримані дані свідчать, що пригнічення емоційно значущих переживань ускладнює формування відкритих і довірливих взаємин між членами сім'ї.

Особи, які активно використовують витіснення, можуть уникати прояву почуттів, що знижує рівень емоційної підтримки та психологічного контакту в родині. Крім того, тенденція до уникнення усвідомлення власних переживань може призводити до емоційної дистанційованості та зменшення задоволеності сімейним життям.

Механізм регресії позитивно пов'язаний з емоційною близькістю ($r=0,28$; $p\leq 0,05$). Це може свідчити про те, що повернення до більш інфантильних способів емоційного реагування інколи супроводжується підвищеною потребою в підтримці, турботі та прийнятті з боку інших членів сім'ї. Такі дорослі можуть демонструвати більшу емоційну залежність від сімейного оточення, що посилює інтенсивність емоційних контактів.

Для механізму проекції характерний негативний зв'язок із вимогливістю ($r=-0,36$; $p\leq 0,01$) та співробітництвом ($r=-0,30$; $p\leq 0,01$), а також позитивний зв'язок із тривожністю ($r=0,26$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про те, що особи, схильні приписувати власні неприйнятні переживання іншим людям, менш ефективно вибудовують партнерські взаємини у сім'ї та демонструють підвищений рівень емоційної напруженості. Низький рівень співробітництва може пояснюватися труднощами у взаєморозумінні та схильністю до перекладання відповідальності на інших членів родини. Підвищена тривожність у цьому випадку може бути наслідком внутрішнього конфлікту та недовіри у міжособистісній взаємодії.

Механізм заміщення має негативні зв'язки з вимогливістю ($r=-0,30$; $p\leq 0,01$), емоційною близькістю ($r=-0,30$; $p\leq 0,01$) та задоволеністю сімейними стосунками ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$). Це означає, що перенесення негативних емоцій на безпечніший об'єкт або члена родини супроводжується погіршенням психологічного клімату в сім'ї. У таких родинах можуть частіше виникати непрямі форми агресії, емоційна холодність та незадоволеність взаєминами. Зниження емоційної близькості може бути пов'язане з накопиченням невисловленого невдоволення та непродуктивними способами емоційного реагування.

Механізм формування реакції характеризується позитивними зв'язками з контролем ($r=0,45$; $p\leq 0,01$) та тривожністю ($r=0,44$; $p\leq 0,01$). Це один із найсильніших виявлених кореляційних зв'язків у таблиці. Отримані результати свідчать, що дорослі, які приховують неприйнятні імпульси шляхом демонстрації протилежної поведінки, схильні до надмірного контролю у вихованні дітей. Такий контроль може мати компенсаторний характер і бути пов'язаний із внутрішньою невпевненістю, страхом втрати авторитету або прагненням приховати власні негативні переживання. Високий рівень тривожності додатково підтверджує внутрішню напруженість таких батьків.

Аналіз загальної інтенсивності механізмів психологічного захисту показує, що низька інтенсивність захистів негативно пов'язана з контролем ($r=-0,36$; $p\leq 0,01$) та тривожністю ($r=-0,30$; $p\leq 0,01$). Це свідчить про те, що психологічно більш відкриті та менш захисні дорослі рідше демонструють надмірний контроль і емоційне напруження у процесі виховання дітей. Такі батьки можуть бути більш гнучкими у взаємодії та краще усвідомлювати власні емоції.

Соціально нормативна інтенсивність захистів позитивно корелює з контролем ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) та тривожністю ($r=0,29$; $p\leq 0,05$), що вказує на тенденцію до помірної емоційної напруги та посиленого контролю в сімейній взаємодії. Це може свідчити про прагнення дорослих підтримувати соціально схвалювану модель виховання, навіть ціною внутрішнього психологічного дискомфорту.

Висока інтенсивність психологічних захистів має негативний зв'язок із вимогливістю ($r=-0,29$; $p\leq 0,05$). Такий результат може вказувати на те, що надмірна захисна поведінка знижує здатність батьків до послідовного пред'явлення вимог і контролю поведінки дітей, оскільки значна частина психічної енергії спрямовується на підтримання внутрішньої психологічної рівноваги.

Таким чином, результати дослідження підтверджують тісний взаємозв'язок між механізмами психологічного захисту дорослих членів сім'ї

та особливостями стилю виховання. Конструктивні та менш напружені форми психологічного захисту сприяють емоційній стабільності та більш гармонійним взаєминам у сім'ї, тоді як домінування неадаптивних захисних механізмів пов'язане з підвищеною тривожністю, емоційною дистанційованістю, труднощами співробітництва та зниженням задоволеності сімейними взаєминами. Отримані дані мають важливе практичне значення для психологічного консультування сімей, оскільки дозволяють враховувати роль несвідомих захисних процесів у формуванні батьківської поведінки та емоційного клімату родини.

Таблиця 3.5

**Кореляції між показниками механізмів психологічного захисту
матерів та особливостями стилю виховання**

	Вимогливість	Суворість	Контроль	Емоц. близькість	Прийняття	Співробітництво	Тривож-ність	Послідовність	Конфрон-тація	Задоволеність
МПЗ										
Заперечення	-0,15	-0,11	-0,11	0,21	0,30*	0,27	-0,06	0,29 *	-0,14	0,34 *
Витіснення	0,13	0,13	0,00	-0,23	0,14	-0,16	-0,23	-0,24	0,16	-0,30 *
Регресія	0,08	0,33*	0,09	-0,36 *	-0,21	-0,27	0,09	-0,25	0,16	-0,30 *
Компенсація	-0,14	-0,09	-0,03	-0,26	0,00	-0,15	0,19	-0,06	0,17	-0,12
Проекція	-0,27	0,03	0,26	-0,19	-0,13	-0,38 **	0,18	-0,19	0,00	-0,21
Заміщення	-0,34*	0,12	-0,10	-0,05	0,00	-0,02	0,14	0,03	0,00	-0,09
Інтелектуал.	-0,03	-0,18	0,14	0,07	0,00	0,11	-0,12	0,05	0,04	0,14
Формування реакції	-0,04	0,04	0,42 **	0,05	-0,17	-0,10	0,42 **	-0,08	-0,06	-0,27
ІНТЕНСИВНІСТЬ										
Низька	0,16	-0,09	-0,28	0,06	0,11	0,13	-0,28	-0,04	0,04	0,08
Соціально-нормативна	0,09	-0,06	0,31 *	0,17	-0,30 *	0,08	0,39 **	0,08	-0,10	0,14
Висока	-0,27	0,15	-0,07	-0,25	0,27	-0,23	-0,18	-0,07	0,10	-0,24

Примітка: *- коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Таблиця 3.5 відображає кореляційні взаємозв'язки між механізмами психологічного захисту матерів та особливостями стилю сімейного виховання. Отримані результати дозволяють виявити, яким чином несвідомі захисні процеси впливають на характер взаємодії матері з дитиною, рівень емоційної близькості, контролю, прийняття та загальну атмосферу сімейних взаємин. Аналіз кореляцій показує, що окремі механізми психологічного захисту можуть як сприяти гармонізації сімейної взаємодії, так і створювати умови для емоційного напруження та труднощів у виховному процесі.

Результати свідчать, що механізм заперечення має позитивний зв'язок із прийняттям дитини ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), послідовністю у вихованні ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) та задоволеністю сімейними взаєминами ($r=0,34$; $p\leq 0,05$). Такі дані можуть свідчити про те, що матері, схильні ігнорувати або мінімізувати негативні переживання, частіше демонструють позитивне ставлення до дитини та суб'єктивно оцінюють сімейні стосунки як більш благополучні. Заперечення у цьому випадку виконує функцію зниження внутрішньої напруги, дозволяючи матері підтримувати образ гармонійної сім'ї та стабільності виховної позиції. Водночас подібна тенденція може приховувати невирішені емоційні труднощі, які не усвідомлюються, але опосередковано впливають на сімейну взаємодію.

Механізм витіснення демонструє негативний зв'язок із задоволеністю сімейними взаєминами ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про те, що пригнічення неприємних переживань і конфліктних емоцій може знижувати рівень психологічного комфорту матері у сімейному житті. Нездатність відкрито усвідомлювати та проживати власні емоції призводить до накопичення внутрішньої напруги, що негативно впливає на емоційну атмосферу родини та суб'єктивне відчуття задоволеності стосунками.

Особливу увагу привертає механізм регресії, який має позитивний зв'язок із суворістю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$) та негативні зв'язки з емоційною близькістю ($r=-0,36$; $p\leq 0,05$) і задоволеністю сімейними стосунками ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$). Це може свідчити про те, що матері, які у стресових ситуаціях схильні повертатися до інфантильних або емоційно незрілих форм реагування, частіше

використовують жорсткі методи виховання та відчують труднощі у встановленні емоційного контакту з дитиною. Підвищена суворість може бути наслідком недостатньої емоційної саморегуляції, коли внутрішнє напруження компенсується авторитарними проявами у виховній поведінці. Водночас емоційна дистанція та зниження задоволеності сімейними взаєминами свідчать про недостатню гармонійність міжособистісного клімату.

Механізм проєкції характеризується вираженням негативним зв'язком зі співробітництвом ($r=-0,38$; $p\leq 0,01$). Це один із найбільш значущих показників у таблиці. Отримані результати вказують на те, що матері, які схильні приписувати іншим власні неприйнятні почуття та переживання, мають труднощі у побудові партнерських і довірливих взаємин із дитиною. Така форма психологічного захисту ускладнює взаєморозуміння, знижує рівень емоційної підтримки та перешкоджає конструктивній взаємодії у сім'ї.

Механізм заміщення має негативний зв'язок із вимогливістю ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про те, що перенесення негативних емоцій на безпечніший об'єкт може супроводжуватися зниженням здатності матері до послідовного пред'явлення вимог та контролю поведінки дитини. Імовірно, емоційна енергія спрямовується не на конструктивне виховання, а на внутрішню компенсацію психоемоційного напруження.

Для механізму інтелектуалізації статистично значущих кореляцій не виявлено, що може свідчити про його відносно нейтральний вплив на стиль виховання у даній вибірці. Імовірно, схильність до раціоналізації та логічного осмислення переживань не має прямого впливу на емоційний характер взаємодії матері з дитиною.

Механізм формування реакції демонструє позитивні зв'язки з контролем ($r=0,42$; $p\leq 0,01$) та тривожністю ($r=0,42$; $p\leq 0,01$). Отримані результати свідчать про те, що матері, які приховують неприйнятні імпульси через демонстрацію протилежної поведінки, схильні до надмірного контролю за дитиною та підвищеного емоційного напруження. Надмірна опіка, прагнення до ідеального виконання батьківської ролі або гіперконтроль можуть виступати

компенсаторною формою приховування внутрішньої невпевненості чи агресивних переживань. Високий рівень тривожності підтверджує психологічну напруженість таких матерів та їхню емоційну нестабільність.

Аналіз показників загальної інтенсивності механізмів психологічного захисту дозволяє зробити додаткові висновки. Так, низька інтенсивність захистів супроводжується тенденцією до зниження контролю та тривожності, хоча ці зв'язки не досягають статистичної значущості. Це може свідчити про більшу психологічну відкритість і емоційну гнучкість матерів.

Соціально-нормативна інтенсивність захистів позитивно пов'язана з контролем ($r=0,31$; $p\leq 0,05$) та тривожністю ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), а також негативно — з прийняттям дитини ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$). Такі результати можуть свідчити про прагнення матерів відповідати соціально схвалюваним нормам виховання, що нерідко супроводжується емоційним напруженням, надмірною відповідальністю та труднощами у безумовному прийнятті дитини. Прагнення відповідати «ідеальному образу матері» може створювати внутрішній конфлікт між реальними переживаннями та соціальними очікуваннями.

Для високої інтенсивності психологічних захистів статистично значущих кореляцій не виявлено, однак простежується тенденція до зниження емоційної близькості, співробітництва та задоволеності сімейними взаєминами. Це може свідчити про те, що надмірна вираженість захисних механізмів ускладнює формування відкритих, довірливих і стабільних взаємин між матір'ю та дитиною.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що механізми психологічного захисту матерів суттєво впливають на особливості стилю сімейного виховання. Найбільш деструктивними щодо міжособистісної взаємодії виявилися регресія, проекція та формування реакції, які пов'язані з підвищеною суворістю, тривожністю, контролем і зниженням емоційної близькості та співробітництва. Водночас заперечення частково виконує стабілізуючу функцію, підтримуючи суб'єктивне відчуття гармонійності сімейних взаємин. Отримані дані мають важливе практичне значення для

психологічного консультування сімей, оскільки дозволяють враховувати роль несвідомих захисних процесів у формуванні материнської виховної поведінки та емоційного клімату родини.

Таблиця 3.6

**Кореляції між показниками механізмів психологічного захисту
батьків та особливостями стилю виховання**

	Вимогливість	Суворість	Контроль	Емоційна близькість	Прийняття	Співробітництво	Тривожність	Послідовність	Конфронтація	Задоволеність
МПЗ										
Заперечення	-0,42*	-0,25	0,37	0,49**	-0,13	-0,06	0,04	-0,12	-0,06	0,16
Витіснення	0,23	0,35	0,04	-0,41*	-0,09	-0,16	0,00	-0,23	0,19	-0,24
Регресія	-0,66**	-0,23	0,26	0,28	0,44*	-0,32	0,11	0,05	-0,13	0,32
Компенсація	-0,24	0,28	0,23	-0,09	-0,28	-0,24	0,04	-0,32	0,34	-0,38
Проекція	-0,54**	-0,36	0,16	0,09	0,00	-0,14	0,33	-0,11	0,26	-0,08
Заміщення	-0,31	0,22	-0,05	-0,41*	0,05	0,08	0,28	-0,44*	0,43*	-0,35
Інтелектуал.	-0,10	-0,09	0,06	-0,08	-0,34	-0,06	-0,06	-0,12	0,42*	-0,44*
Формування реакції	-0,20	-0,16	0,48*	0,18	-0,12	-0,05	0,30	-0,08	0,13	-0,20
ІНТЕНСИВНІСТЬ										
Низька	0,47*	0,09	-0,46*	0,19	0,10	0,18	-0,37	0,45*	-0,30	0,30
Соціально- нормативна	-0,05	-0,10	0,22	-0,31	-0,09	0,05	0,29	-0,24	0,03	-0,21
Висока	-0,54**	0,04	0,30	0,21	-0,03	-0,26	0,09	-0,24	0,34	-0,10

Примітка: * - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Таблиця 3.6 відображає кореляційні взаємозв'язки між механізмами психологічного захисту батьків та особливостями стилю сімейного виховання. Аналіз отриманих результатів дозволяє простежити, яким чином несвідомі захисні механізми впливають на батьківську поведінку, характер емоційної взаємодії з дитиною, рівень контролю, послідовності, конфронтаційності та загальної задоволеності сімейними стосунками. Отримані дані свідчать, що

психологічні захисти батьків значною мірою визначають специфіку емоційного клімату в родині та особливості реалізації виховної функції.

Аналіз таблиці показує, що механізм заперечення має негативний зв'язок із вимогливістю ($r=-0,42$; $p\leq 0,05$) та позитивний — з емоційною близькістю ($r=0,49$; $p\leq 0,01$). Це свідчить про те, що батьки, схильні уникати усвідомлення проблем або мінімізувати конфліктні переживання, менш схильні до жорсткого пред'явлення вимог дитині, проте водночас прагнуть підтримувати теплі емоційні взаємини. Подібний результат може пояснюватися тим, що механізм заперечення дозволяє батькам зберігати суб'єктивне відчуття сімейної гармонії шляхом уникнення негативних аспектів взаємодії. У таких сім'ях емоційний контакт може сприйматися як достатньо позитивний, однак реальні труднощі виховання нерідко залишаються невирішеними.

Механізм витіснення характеризується негативним зв'язком з емоційною близькістю ($r=-0,41$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про те, що пригнічення емоційно значущих переживань ускладнює встановлення довірливого контакту між батьком і дитиною. Батьки, які схильні витіснити власні емоції, можуть демонструвати емоційну стриманість, недостатню відкритість у спілкуванні та труднощі у вираженні підтримки й турботи. У результаті формується певна психологічна дистанція у сімейних взаєминах.

Особливо виражені кореляційні зв'язки спостерігаються щодо механізму регресії. Виявлено сильний негативний зв'язок із вимогливістю ($r=-0,66$; $p\leq 0,01$) та позитивний — з прийняттям дитини ($r=0,44$; $p\leq 0,05$). Отримані результати можуть свідчити про те, що батьки, які в стресових ситуаціях демонструють більш інфантильні або емоційно незрілі форми реагування, менш схильні до встановлення чітких вимог і правил у процесі виховання. Водночас вони можуть бути більш емоційно поблажливими та орієнтованими на безумовне прийняття дитини. Подібний стиль взаємодії може створювати емоційно комфортну атмосферу, але водночас супроводжуватися недостатньою структурованістю виховного процесу.

Механізм компенсації не має статистично значущих кореляцій, однак

простежуються тенденції до підвищення конфронтаційності ($r=0,34$) та зниження задоволеності сімейними взаєминами ($r=-0,38$). Це може свідчити про те, що прагнення компенсувати власні внутрішні труднощі через надмірну активність або самоствердження іноді призводить до напруженості у міжособистісній взаємодії.

Механізм проєкції демонструє сильний негативний зв'язок із вимогливістю ($r=-0,54$; $p\leq 0,01$). Це вказує на те, що батьки, схильні приписувати іншим власні неприйнятні почуття та переживання, менш послідовно висувають вимоги до дитини. Імовірно, внутрішня психологічна невпевненість та схильність переносити відповідальність на інших ускладнюють реалізацію чіткої виховної позиції. Водночас спостерігається тенденція до підвищення тривожності та конфронтації, що може бути наслідком внутрішньої напруги та труднощів емоційного самоконтролю.

Механізм заміщення має негативний зв'язок з емоційною близькістю ($r=-0,41$; $p\leq 0,05$) та послідовністю у вихованні ($r=-0,44$; $p\leq 0,05$), а також позитивний зв'язок із конфронтацією ($r=0,43$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про те, що перенесення негативних емоцій на безпечніший об'єкт або члена родини супроводжується погіршенням психологічного клімату в сім'ї. У таких батьків можуть спостерігатися труднощі з контролем емоційних реакцій, нестабільність виховних вимог, а також підвищена конфліктність у взаєминах із дитиною. Негативний вплив заміщення на емоційну близькість підтверджує його деструктивний характер для сімейної взаємодії.

Для механізму інтелектуалізації виявлено позитивний зв'язок із конфронтацією ($r=0,42$; $p\leq 0,05$) та негативний — із задоволеністю сімейними взаєминами ($r=-0,44$; $p\leq 0,05$). Це може свідчити про те, що надмірна раціоналізація емоційних переживань і схильність до логічного аналізу замість емоційного проживання почуттів призводить до емоційної дистанційованості та труднощів у міжособистісному контакті. Такі батьки можуть бути менш чутливими до емоційних потреб дитини, що знижує рівень гармонійності сімейних стосунків.

Механізм формування реакції має позитивний зв'язок із контролем ($r=0,48$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про те, що батьки, які приховують неприйнятні імпульси через демонстрацію протилежної поведінки, схильні до посиленого контролю над дитиною. Надмірний контроль може виступати компенсаторною формою приховування внутрішньої тривоги, агресивності чи невпевненості у власній батьківській ролі.

Аналіз показників загальної інтенсивності психологічних захистів також дозволяє виявити важливі закономірності. Так, низька інтенсивність захисних механізмів позитивно пов'язана з вимогливістю ($r=0,47$; $p\leq 0,05$) та послідовністю ($r=0,45$; $p\leq 0,05$), а негативно — з контролем ($r=-0,46$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про те, що психологічно більш відкриті батьки здатні підтримувати чіткі та послідовні виховні вимоги без надмірного контролю і тиску на дитину. Такий стиль взаємодії можна розглядати як більш зрілий та конструктивний.

Соціально-нормативна інтенсивність захистів не демонструє статистично значущих кореляцій, однак спостерігається тенденція до підвищення тривожності та зниження емоційної близькості, що може бути пов'язано з прагненням батьків відповідати соціально схвалюваним моделям поведінки.

Для високої інтенсивності психологічних захистів характерний сильний негативний зв'язок із вимогливістю ($r=-0,54$; $p\leq 0,01$). Це свідчить про те, що надмірна вираженість захисних механізмів ускладнює реалізацію чіткої виховної позиції та послаблює здатність батьків до конструктивного керівництва поведінкою дитини. Значна частина психічної енергії в такому випадку спрямовується на підтримання внутрішньої психологічної рівноваги, а не на ефективну взаємодію з дитиною.

Таким чином, результати дослідження підтверджують суттєвий вплив механізмів психологічного захисту батьків на особливості стилю сімейного виховання. Найбільш деструктивними щодо сімейної взаємодії виявилися заміщення, проекція та інтелектуалізація, які пов'язані зі зниженням емоційної близькості, послідовності та задоволеності взаєминами, а також із підвищенням конфронтаційності. Водночас низька інтенсивність захисних механізмів сприяє

більш зрілій, послідовній та емоційно збалансованій батьківській позиції. Отримані результати мають важливе практичне значення для сімейного консультування та психокорекційної роботи, оскільки дозволяють враховувати вплив несвідомих захисних процесів на формування виховної поведінки батьків.

Таблиця 3.7

Кореляційна залежність особливостей дитячо-батьківської взаємодії від механізмів психологічного захисту у різних батьківських групах

Характеристики ДБВ	Кількість кореляцій з показателями МПЗ у кожній групі			
	Матері	Батьки	Дорослі члени сім'ї	Загальна сума
Вимогливість	1	5	3	9
Суворість	1	0	0	1
Контроль	2	2	3	7
Емоційна близькість	1	3	4	8
Прийняття	2	1	0	3
Співробітництво	1	0	1	2
Тривожність за дитину	2	0	4	6
Послідовність	1	2	0	3
Конфронтація	0	2	0	2
Задоволеність	3	1	3	7

Таблиця 3.7 демонструє кореляційну залежність між особливостями дитячо-батьківської взаємодії (ДБВ) та механізмами психологічного захисту (МПЗ) у різних категоріях членів родини — матерів, батьків та інших дорослих членів сім'ї. Отримані результати дозволяють визначити, які саме характеристики взаємодії з дитиною найбільшою мірою пов'язані з використанням психологічних захистів у сімейному середовищі.

Насамперед слід зазначити, що найбільша кількість кореляцій виявлена за показником «вимогливість» — загалом 9 взаємозв'язків. При цьому найбільше таких зв'язків спостерігається у групі батьків (5 кореляцій), дещо менше — серед дорослих членів сім'ї (3) та лише одна — у матерів. Це свідчить про те, що саме батьківська вимогливість є найбільш психологічно обумовленою характеристикою виховної поведінки. Імовірно, підвищені

вимоги до дитини можуть виступати проявом внутрішньої напруги, компенсаторних механізмів або проєкції власних очікувань та переживань на дитину. У чоловіків така тенденція може бути більш вираженою через соціально закріплену орієнтацію на дисципліну, контроль та досягнення результату.

Досить значна кількість кореляцій спостерігається також за показниками «емоційна близькість» (8 зв'язків) та «контроль» (7 зв'язків). Для емоційної близькості найбільше взаємозв'язків виявлено у дорослих членів сім'ї (4) та батьків (3), тоді як у матерів — лише один. Це може свідчити про те, що здатність до емоційного контакту з дитиною у багатьох членів родини залежить від особливостей функціонування їхніх захисних механізмів. Психологічні захисти можуть або сприяти підтриманню дистанції, або, навпаки, компенсаторно посилювати потребу в емоційній близькості.

Показник «контроль» має по 2 кореляції у матерів і батьків та 3 — у дорослих членів сім'ї. Це вказує на те, що схильність контролювати поведінку дитини також безпосередньо пов'язана з внутрішніми психологічними механізмами дорослих. Надмірний контроль може бути наслідком тривожності, невпевненості або прагнення уникнути власних внутрішніх конфліктів шляхом регуляції поведінки дитини.

Важливим є і показник «тривожність за дитину», який має 6 кореляційних зв'язків, з яких 4 припадають на дорослих членів сім'ї та 2 — на матерів. У батьків таких зв'язків не виявлено. Це може свідчити про те, що емоційна напруженість і надмірне хвилювання за дитину більшою мірою властиві жінкам та іншим членам родини, які активно залучені до виховання. Тривожність нерідко супроводжується використанням таких механізмів психологічного захисту, як проєкція, заперечення чи регресія, що впливає на характер взаємодії з дитиною.

Показник «задоволеність» характеризується 7 кореляціями, причому найбільше їх виявлено у матерів та дорослих членів сім'ї (по 3), а у батьків — лише одна. Це свідчить про те, що суб'єктивне задоволення взаєминами з

дитиною значною мірою визначається емоційним станом та особливостями психологічного захисту дорослих. Люди, які використовують більш адаптивні захисні механізми, імовірно, відчують більше емоційного комфорту у взаємодії з дитиною.

Менш виражені кореляційні залежності виявлені за показниками «прийняття» (3 кореляції), «послідовність» (3), «співробітництво» (2) та «конфронтація» (2). Це свідчить про те, що зазначені характеристики меншою мірою залежать від дії механізмів психологічного захисту і можуть визначатися більш стійкими особистісними установками, виховними цінностями або сімейними традиціями.

Особливої уваги заслуговує показник «суворість», який має лише одну кореляцію серед матерів та взагалі не виявляє зв'язків у батьків і дорослих членів сім'ї. Це може означати, що суворість як стиль виховання у даній вибірці є відносно автономною характеристикою та менш залежить від внутрішніх психологічних захистів особистості.

Узагальнюючи результати таблиці, можна зробити висновок, що механізми психологічного захисту найбільшою мірою впливають на такі характеристики дитячо-батьківської взаємодії, як вимогливість, емоційна близькість, контроль, тривожність за дитину та задоволеність взаєминами.

Водночас різні групи членів родини демонструють неоднаковий ступінь включення психологічних захистів у процес взаємодії з дитиною. Батьки більшою мірою пов'язують захисні механізми з вимогливістю та емоційним дистанціюванням, матері — із тривожністю та емоційним прийняттям, а дорослі члени сім'ї — з емоційною близькістю і переживанням за дитину.

Отримані результати підтверджують важливість урахування внутрішніх психологічних процесів дорослих у дослідженні сімейного виховання, оскільки саме механізми психологічного захисту можуть суттєво впливати на стиль взаємодії з дитиною, емоційний клімат сім'ї та формування дитячо-батьківських стосунків.

Отже, результати проведеного кореляційного аналізу дозволили

встановити наявність суттєвого взаємозв'язку між механізмами психологічного захисту дорослих та особливостями дитячо-батьківської взаємодії. Виявлено, що найбільш чутливими до впливу механізмів психологічного захисту є такі характеристики взаємодії, як вимогливість, емоційна близькість, контроль, тривожність за дитину та задоволеність взаєминами. Це свідчить про те, що внутрішній емоційний стан дорослих, їхні способи психологічного реагування та захисту безпосередньо позначаються на стилі виховання та характері спілкування з дитиною.

Аналіз отриманих даних показав існування певних відмінностей між різними батьківськими групами. Для батьків більш характерним є зв'язок механізмів психологічного захисту з вимогливістю, контролем та конфронтаційними тенденціями у взаємодії з дитиною. У матерів захисні механізми більшою мірою пов'язані з емоційними аспектами взаємин — тривожністю за дитину, задоволеністю спілкуванням та прийняттям. У дорослих членів сім'ї найбільш вираженими виявилися взаємозв'язки між механізмами психологічного захисту та емоційною близькістю, контролем і тривожністю.

Отримані результати підтверджують, що механізми психологічного захисту виступають важливим психологічним чинником формування дитячо-батьківських взаємин. Використання неадаптивних форм психологічного захисту може сприяти підвищенню рівня емоційної напруги, надмірному контролю, дистанціюванню або тривожності у взаємодії з дитиною. Натомість більш конструктивні захисні механізми здатні підтримувати емоційну близькість, прийняття та позитивний психологічний клімат у сім'ї.

Таким чином, результати дослідження підкреслюють необхідність урахування психологічних особливостей батьків та інших членів родини у процесі психокорекційної та консультативної роботи із сім'єю. Формування більш адаптивних способів емоційного реагування та усвідомлення власних механізмів психологічного захисту може сприяти оптимізації дитячо-батьківських взаємин, гармонізації сімейного мікроклімату та забезпеченню

сприятливих умов для розвитку дитини.

3.3. Особливості дитячо-батьківської взаємодії як чинник формування психологічного захисту дитини

Таблиця 3.8

Зв'язки між показниками стилю виховання матерів та особливостями психологічного захисту дітей

Стилі виховання матерів	Психологічний захист дітей								Інтенсивність захисту дітей		
	Заперечення	Витіснення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Формування реакцій	Низька	Соц.-норм.	Висока
Вимогливість	-0,12	-0,08	-0,14	0,20	0,18	0,03	0,34*	0,379**	-0,25	-0,11	-0,03
Суворість	0,16	0,20	0,17	0,14	0,19	0,35*	0,13	0,09	-0,25	-0,12	0,33*
Контроль	-0,19	-0,17	0,21	0,12	-0,04	-0,33*	-0,04	0,32*	0,11	-0,11	0,03
Емоц. близькість	0,06	0,09	-0,26	0,11	0,10	0,17	0,14	0,00	-0,24	0,22	-0,03
Прийняття	0,28	-0,20	-0,22	0,27	0,06	-0,08	0,23	-0,03	-0,11	-0,03	0,11
Співробітництво	0,11	-0,10	-0,24	-0,03	0,00	0,09	0,05	0,18	0,05	0,00	-0,05
Тривожність	-0,19	0,04	0,22	-0,15	-0,03	-0,17	-0,09	0,31*	-0,08	0,22	-0,17
Послідовність	0,09	0,05	-0,15	0,06	0,05	-0,09	0,08	-0,05	-0,13	0,11	0,03
Конфронтація	0,00	-0,06	-0,04	0,00	0,17	0,20	-0,14	0,20	0,03	0,00	-0,03
Задоволеність	0,03	-0,15	-0,03	0,04	-0,21*	-0,11	0,13	-0,15	0,00	0,18	-0,18

Примітка: *- коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Таблиця 3.8 відображає взаємозв'язки між особливостями стилю виховання матерів та механізмами психологічного захисту дітей, а також рівнем інтенсивності психологічного захисту. Аналіз отриманих результатів дозволяє простежити, яким чином окремі характеристики материнського стилю виховання впливають на формування захисних механізмів у дитини та особливості її емоційного реагування.

Передусім слід зазначити, що серед усіх показників найбільшу кількість статистично значущих зв'язків виявлено між окремими стилями виховання та такими механізмами психологічного захисту дітей, як інтелектуалізація, формування реакцій, заміщення та проєкція. Це свідчить про те, що саме зазначені механізми є найбільш чутливими до особливостей материнської взаємодії.

Показник «вимогливість» демонструє позитивний статистично значущий зв'язок із механізмом інтелектуалізації ($r = 0,34$; $p \leq 0,05$) та особливо виражений зв'язок із формуванням реакцій ($r = 0,37$; $p \leq 0,01$). Отримані результати свідчать про те, що в умовах підвищеної вимогливості матері діти частіше використовують інтелектуалізацію як спосіб уникнення емоційного переживання складних ситуацій через надмірне раціоналізування подій. Крім того, у таких дітей посилюється тенденція до формування реакцій, тобто демонстрації поведінки, протилежної до справжніх переживань. Це може свідчити про пригнічення негативних емоцій та прагнення відповідати очікуванням матері.

Стиль виховання «суворість» має позитивний зв'язок із механізмом заміщення ($r = 0,35$; $p \leq 0,05$) та високою інтенсивністю психологічного захисту ($r = 0,33$; $p \leq 0,05$). Це означає, що надмірна суворість матері може сприяти накопиченню внутрішньої напруги у дитини, яка згодом переноситься на більш безпечні об'єкти або ситуації. Водночас підвищення загальної інтенсивності психологічного захисту свідчить про зростання потреби дитини у використанні різних захисних механізмів для збереження психологічної рівноваги.

Показник «контроль» має негативний зв'язок із заміщенням ($r = -0,33$; $p \leq 0,05$) та позитивний — із формуванням реакцій ($r = 0,32$; $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що в умовах надмірного материнського контролю діти менш схильні відкрито переносити свої негативні переживання на інших осіб, натомість частіше приховують справжні емоції за соціально прийнятною поведінкою. Надмірний контроль може формувати у дитини внутрішню напругу, потребу в самостримуванні та емоційному пригніченні.

Цікавими є результати щодо показника «тривожність». Виявлено позитивний зв'язок між материнською тривожністю та механізмом формування реакцій ($r = 0,31$; $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що підвищене занепокоєння матері щодо дитини може сприяти розвитку у неї схильності приховувати справжні переживання, демонструючи зовні емоції, які відповідають очікуванням дорослих. Така тенденція нерідко формується в умовах емоційної напруги та надмірної опіки.

Показник «задоволеність» має негативний кореляційний зв'язок із проєкцією ($r = -0,21$; $p \leq 0,05$). Це означає, що чим більш задоволеною є мати взаєминами з дитиною, тим меншою є схильність дитини переносити власні неприйнятні переживання чи імпульси на інших людей. Отже, позитивний емоційний клімат у взаєминах сприяє більш гармонійному психологічному розвитку дитини та знижує потребу у використанні неадаптивних захисних механізмів.

Водночас більшість інших показників — «емоційна близькість», «прийняття», «співробітництво», «послідовність» та «конфронтація» — не продемонстрували статистично значущих зв'язків із механізмами психологічного захисту дітей. Це може свідчити про те, що їхній вплив є менш вираженим або проявляється опосередковано через інші психологічні чинники.

Аналіз показників інтенсивності психологічного захисту свідчить про те, що найбільш несприятливим чинником є материнська суворість, яка пов'язана з високим рівнем психологічного захисту у дітей. Це може вказувати на формування у дитини постійної внутрішньої напруги та необхідності захищатися від емоційно значущих переживань. Натомість такі характеристики, як емоційна близькість, співробітництво та послідовність, не виявляють суттєвого впливу на інтенсивність захисних механізмів.

Узагальнюючи результати таблиці, можна зробити висновок, що стиль материнського виховання відіграє важливу роль у формуванні психологічного захисту дітей. Найбільш значущими чинниками виступають вимогливість, суворість, контроль та тривожність матері, які сприяють посиленню

використання дитиною таких механізмів захисту, як інтелектуалізація, формування реакцій, заміщення та проекція. Отримані результати підтверджують, що особливості емоційної взаємодії матері з дитиною безпосередньо впливають на формування способів психологічної адаптації дитини та її здатності справлятися з внутрішніми переживаннями.

Таблиця 3.9

Зв'язки між показниками стилю виховання батьків та особливостями психологічного захисту дітей

Стилі виховання батьків	Психологічний захист дітей								Інтенсивність захисту дітей		
	Запечечення	Витіснення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Формування реакцій	Низька	Соц.-норм.	Висока
Вимогливість	-0,36	-0,17	0,06	-0,05	-0,25	-0,34	0,41 *	0,29	-0,20	0,31	-0,20
Суворість	0,38	0,18	0,20	0,13	-0,15	0,26	0,00	-0,15	-0,36	0,20	0,15
Контроль	-0,10	-0,03	0,08	-0,14	0,00	0,10	-0,21	-0,08	-0,07	0,23	-0,23
Емоц. близькість	0,03	0,05	-0,11	-0,26	-0,13	0,05	-0,18	-0,27	0,14	-0,04	-0,11
Прийняття	-0,09	0,30	-0,16	-0,48 *	-0,10	-0,06	-0,18	-0,18	-0,07	0,31	-0,33
Співробітництво	-0,35	0,13	-0,10	-0,46 *	0,39 *	0,03	-0,31	-0,20	0,27	-0,15	-0,11
Тривожність	-0,20	0,11	0,25	-0,20	0,15	-0,11	-0,30	-0,16	0,16	-0,07	-0,10
Послідовність	-0,13	0,04	-0,05	-0,14	0,03	-0,07	0,30	0,23	-0,04	-0,05	0,08
Конфронтація	-0,03	-0,25	0,00	0,15	-0,15	0,07	-0,06	-0,13	0,08	-0,08	0,00
Задоволеність	-0,33	-0,09	-0,08	-0,24	-0,11	-0,26	0,12	0,28	-0,04	0,31	-0,35

Примітка: *- коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Таблиця 3.9 відображає взаємозв'язки між особливостями стилю виховання батьків та механізмами психологічного захисту дітей, а також рівнем

інтенсивності психологічного захисту. Аналіз результатів дозволяє визначити, які саме характеристики батьківської взаємодії найбільшою мірою впливають на формування захисних механізмів дитини та особливості її психологічної адаптації.

Насамперед варто зазначити, що кількість статистично значущих кореляцій у батьківській групі є меншою, ніж у материнській, однак виявлені зв'язки мають достатньо виражений характер і свідчать про специфічний вплив батьківського стилю виховання на внутрішній світ дитини.

Показник «вимогливість» має позитивний статистично значущий зв'язок із механізмом інтелектуалізації ($r = 0,41$; $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що підвищена вимогливість батька сприяє розвитку у дитини схильності до раціоналізації власних переживань та емоційного дистанціювання від проблемних ситуацій. Дитина у такому випадку намагається пояснювати та осмислювати свої переживання логічно, уникаючи безпосереднього емоційного реагування. Подібна тенденція може бути наслідком прагнення відповідати високим очікуванням батька та контролювати власні емоції.

Показник «прийняття» виявив негативний статистично значущий зв'язок із механізмом компенсації ($r = -0,48$; $p \leq 0,05$). Це означає, що чим вищим є рівень батьківського прийняття дитини, тим меншою є потреба дитини компенсувати власні труднощі, невпевненість або внутрішні переживання через досягнення в інших сферах діяльності. Емоційне прийняття з боку батька створює для дитини відчуття психологічної безпеки та знижує необхідність у захисній компенсаторній поведінці.

Подібна тенденція спостерігається і щодо показника «співробітництво», який також має негативний зв'язок із компенсацією ($r = -0,46$; $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що конструктивна взаємодія батька з дитиною, заснована на партнерстві та підтримці, сприяє більш гармонійному психологічному розвитку дитини та знижує потребу в компенсаторних механізмах захисту.

Водночас між співробітництвом та проекцією виявлено позитивний статистично значущий зв'язок ($r = 0,39$; $p \leq 0,05$). Це може свідчити про те, що

навіть у ситуації активної взаємодії з батьком дитина може переносити власні переживання на інших людей, особливо якщо така взаємодія супроводжується підвищеною емоційною залученістю або очікуваннями.

Інші показники стилю виховання батьків не продемонстрували статистично значущих зв'язків, однак окремі тенденції заслуговують на увагу. Так, показник «суворість» має позитивні кореляції із запереченням ($r = 0,38$), регресією ($r = 0,20$) та заміщенням ($r = 0,26$), що може свідчити про підвищення емоційної напруги у дітей в умовах жорсткого виховання. У таких випадках дитина може несвідомо уникати усвідомлення проблем, повертатися до більш інфантильних форм поведінки або переносити негативні емоції на безпечні об'єкти.

Показник «емоційна близькість» характеризується переважно негативними кореляціями з компенсацією ($r = -0,26$), інтелектуалізацією ($r = -0,18$) та формуванням реакцій ($r = -0,27$). Це свідчить про те, що емоційно теплі взаємини з батьком можуть знижувати потребу дитини у використанні складних захисних механізмів, оскільки дитина почувається більш прийнятою та психологічно захищеною.

Показник «послідовність» має позитивні зв'язки з інтелектуалізацією ($r = 0,30$) та формуванням реакцій ($r = 0,23$). Хоча ці кореляції не є статистично значущими, вони можуть свідчити про те, що в умовах чітких правил та стабільних вимог дитина частіше намагається контролювати власні емоції та демонструвати соціально схвалювану поведінку.

Аналіз інтенсивності психологічного захисту дітей свідчить про відсутність статистично значущих зв'язків із більшістю стилів батьківського виховання. Водночас простежуються окремі тенденції: високий рівень задоволеності взаєминами з боку батька пов'язаний зі зниженням високої інтенсивності психологічного захисту ($r = -0,35$), а співробітництво — зі збільшенням низької інтенсивності захисту ($r = 0,27$). Це може свідчити про те, що позитивний психологічний клімат у взаєминах із батьком сприяє більшій емоційній стабільності дитини та зменшенню необхідності у надмірному використанні захисних механізмів.

Узагальнюючи результати таблиці, можна зробити висновок, що стиль виховання батька суттєво впливає на формування окремих механізмів психологічного захисту дитини. Найбільш значущими чинниками виступають вимогливість, прийняття та співробітництво. Підвищена вимогливість батька сприяє розвитку інтелектуалізації, тоді як прийняття та партнерська взаємодія знижують потребу дитини у використанні компенсації як способу психологічного захисту. Отримані результати підтверджують важливу роль батька у формуванні емоційної стабільності дитини, її способів психологічної адаптації та особливостей реагування на внутрішні переживання.

Отже, результати дослідження засвідчили наявність взаємозв'язку між особливостями стилю сімейного виховання та механізмами психологічного захисту дітей. Аналіз отриманих даних показав, що характеристики взаємодії як матері, так і батька по-різному впливають на формування способів психологічного реагування дитини, її емоційну адаптацію та інтенсивність використання захисних механізмів.

Встановлено, що найбільш значущими чинниками материнського виховання є вимогливість, суворість, контроль та тривожність. Саме ці характеристики пов'язані з посиленням у дітей таких механізмів психологічного захисту, як інтелектуалізація, формування реакцій, заміщення та проекція. Підвищена вимогливість і контроль матері сприяють формуванню у дитини схильності до емоційного стримування, раціоналізації переживань та приховування справжніх емоцій. Суворість матері, у свою чергу, пов'язана зі зростанням загальної інтенсивності психологічного захисту, що свідчить про підвищену внутрішню напругу та необхідність психологічного самозахисту дитини.

Дослідження також показало, що стиль виховання батька має специфічний вплив на механізми психологічного захисту дітей. Найбільш вагомими виявилися такі характеристики, як вимогливість, прийняття та співробітництво. Підвищена вимогливість батька пов'язана з розвитком інтелектуалізації, тоді як прийняття та партнерська взаємодія сприяють

зниженню компенсації як захисного механізму. Це свідчить про те, що позитивне емоційне ставлення батька та підтримка дитини створюють умови для більш гармонійного психологічного розвитку та зменшують потребу у використанні неадаптивних форм психологічного захисту.

Загалом результати дослідження підтверджують, що сімейне середовище є одним із провідних чинників формування психологічного захисту дитини. Особливості емоційної взаємодії між батьками та дітьми, стиль виховання, рівень прийняття, контролю та емоційної підтримки визначають специфіку адаптаційних механізмів дитини та способи подолання внутрішніх переживань.

Отримані результати мають важливе практичне значення для психологічного консультування сімей, психопрофілактичної та психокорекційної роботи з батьками. Вони свідчать про необхідність формування у дорослих більш конструктивних стилів взаємодії з дитиною, розвитку емоційної підтримки, прийняття та співробітництва, що сприятиме гармонізації дитячо-батьківських взаємин і зниженню ризику формування неадаптивних механізмів психологічного захисту у дітей.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі було здійснено емпіричне дослідження взаємозв'язку між особливостями дитячо-батьківської взаємодії, стилями сімейного виховання та механізмами психологічного захисту дітей. Проведений аналіз результатів дозволив виявити специфіку впливу батьківського ставлення на формування психологічних способів адаптації дитини та особливості її емоційного реагування.

У ході дослідження встановлено, що механізми психологічного захисту дітей безпосередньо пов'язані з характером сімейної взаємодії та особливостями виховної поведінки батьків. Найбільш значущими характеристиками дитячо-батьківських взаємин виявилися вимогливість,

контроль, емоційна близькість, тривожність за дитину та задоволеність взаєминами. Саме ці показники продемонстрували найбільшу кількість кореляційних зв'язків із механізмами психологічного захисту дорослих та дітей.

Результати дослідження показали, що підвищена вимогливість і контроль з боку батьків сприяють формуванню у дітей таких механізмів психологічного захисту, як інтелектуалізація, формування реакцій та заміщення. Це свідчить про те, що в умовах високих вимог і жорсткого контролю дитина схильна пригнічувати власні емоції, раціоналізувати переживання та демонструвати поведінку, яка відповідає очікуванням дорослих.

Встановлено, що суворість матері пов'язана зі зростанням загальної інтенсивності психологічного захисту дитини, що може вказувати на формування підвищеної внутрішньої напруги та емоційного дискомфорту. Водночас позитивні аспекти сімейної взаємодії — прийняття, емоційна близькість та співробітництво — сприяють зниженню потреби у використанні неадаптивних захисних механізмів, зокрема компенсації та проєкції.

Дослідження також дозволило виявити певні відмінності у впливі материнського та батьківського стилю виховання. Для матерів більш характерним є вплив емоційних чинників — тривожності, контролю та суворості, які сприяють розвитку у дітей механізмів емоційного стримування та психологічного захисту. Натомість батьківський стиль виховання більшою мірою пов'язаний із формуванням інтелектуалізації та компенсації, що свідчить про вплив батька на когнітивні способи психологічної адаптації дитини.

Отримані результати підтверджують, що сімейне середовище відіграє провідну роль у становленні психологічної захищеності дитини, формуванні її адаптаційних ресурсів та особливостей емоційного реагування. Неконструктивні стилі виховання можуть сприяти розвитку неадаптивних механізмів психологічного захисту, підвищенню емоційної напруги та труднощам у міжособистісній взаємодії. Натомість емоційна підтримка, прийняття та співробітництво створюють умови для гармонійного

особистісного розвитку дитини та формування більш зрілих способів психологічного самозахисту.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання в роботі практичних психологів, сімейних консультантів і педагогів під час психодіагностики, психопрофілактики та психокорекції дитячо-батьківських взаємин. Результати дослідження можуть бути основою для розробки програм психологічної підтримки сім'ї, спрямованих на оптимізацію стилів виховання, розвиток емоційної компетентності батьків та попередження формування неадаптивних механізмів психологічного захисту у дітей.

ВИСНОВКИ

Особливого значення проблема міжпоколінних відносин набуває в умовах суспільної нестабільності, воєнних подій, економічних криз та вимушених змін способу життя. У таких умовах сім'я стає головним ресурсом психологічної підтримки та емоційної стабільності, а ефективна взаємодія між поколіннями сприяє формуванню стресостійкості, адаптивності та психологічного благополуччя особистості. Водночас міжпоколінні суперечності можуть посилювати внутрішньосімейне напруження, провокувати конфлікти та негативно впливати на психоемоційний стан усіх членів родини.

Актуальність дослідження також визначається необхідністю вивчення механізмів передачі сімейного досвіду, моделей поведінки та емоційних установок від одного покоління до іншого. Науковці підкреслюють, що сімейні сценарії, стилі виховання, способи реагування на конфлікти та емоційні труднощі часто мають міжпоколінний характер і можуть відтворюватися протягом тривалого часу. Це зумовлює потребу у поглибленому дослідженні психологічних чинників, які забезпечують конструктивну взаємодію між поколіннями та сприяють формуванню позитивного сімейного мікроклімату.

Встановлено, що механізми психологічного захисту дітей безпосередньо пов'язані з характером сімейної взаємодії та особливостями виховної поведінки батьків. Найбільш значущими характеристиками дитячо-батьківських взаємин виявилися вимогливість, контроль, емоційна близькість, тривожність за дитину та задоволеність взаєминами. Саме ці показники продемонстрували найбільшу кількість кореляційних зв'язків із механізмами психологічного захисту дорослих та дітей.

Результати дослідження показали, що підвищена вимогливість і контроль з боку батьків сприяють формуванню у дітей таких механізмів психологічного захисту, як інтелектуалізація, формування реакцій та заміщення. Це свідчить про те, що в умовах високих вимог і жорсткого контролю дитина схильна пригнічувати власні емоції, раціоналізувати переживання та демонструвати поведінку, яка відповідає очікуванням дорослих.

Встановлено, що суворість матері пов'язана зі зростанням загальної інтенсивності психологічного захисту дитини, що може вказувати на формування підвищеної внутрішньої напруги та емоційного дискомфорту. Водночас позитивні аспекти сімейної взаємодії — прийняття, емоційна близькість та співробітництво — сприяють зниженню потреби у використанні неадаптивних захисних механізмів, зокрема компенсації та проєкції.

Дослідження також дозволило виявити певні відмінності у впливі материнського та батьківського стилю виховання. Для матерів більш характерним є вплив емоційних чинників — тривожності, контролю та суворості, які сприяють розвитку у дітей механізмів емоційного стримування та психологічного захисту. Натомість батьківський стиль виховання більшою мірою пов'язаний із формуванням інтелектуалізації та компенсації, що свідчить про вплив батька на когнітивні способи психологічної адаптації дитини.

Отримані результати підтверджують, що сімейне середовище відіграє провідну роль у становленні психологічної захищеності дитини, формуванні її адаптаційних ресурсів та особливостей емоційного реагування. Неконструктивні стилі виховання можуть сприяти розвитку неадаптивних механізмів психологічного захисту, підвищенню емоційної напруги та труднощам у міжособистісній взаємодії. Натомість емоційна підтримка, прийняття та співробітництво створюють умови для гармонійного особистісного розвитку дитини та формування більш зрілих способів психологічного самозахисту.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання в роботі практичних психологів, сімейних консультантів і педагогів під час психодіагностики, психопрофілактики та психокорекції дитячо-батьківських взаємин. Результати дослідження можуть бути основою для розробки програм психологічної підтримки сім'ї, спрямованих на оптимізацію стилів виховання, розвиток емоційної компетентності батьків та попередження формування неадаптивних механізмів психологічного захисту у дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьєв А.М. Візуальна психодіагностика емоційних проявів учнів: автореф.дис. на здобуття наук.ступеня канд.психол.наук: спец «Педагогічна та вікова психологія» /А.М.Ананьєв// - Одеса, 2019, - 23 с.
2. Бойко Г.М. Реабілітаційна психологія: Навчальний посібник для студентів ВНЗ/ Г.М. Бойко// -Полтава,2025.-240 с.: іл.. ISBN 978-966-7653-99-6
3. Боришевський М.Й. Екстраполяція теоретичних принципів психологічної науки у контекст практичної психології/ М.Й.Боришевський//Актуальні проблеми практичної психології. Ч.І - "Херсон, 2019. – С.113-120.
4. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка / І.С. Булах. - К., 2023.
5. . Ван Джун. Соціалізація як психологічне підґрунтя самосприйняття сучасного підлітка / Ван Джун, Будіянський М.Ф. // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – 2020. – № 1–2. – С. 191-195.
6. Варга А. Я. Системна сімейна психотерапія : короткий лекційний курс. – Київ : Главник, 201. – 144 с.
7. Виноградова Н.Ф. Діти, дорослі і світ навколо / Н.Ф.Виноградова, Т.А.Куликова - К., 2023.
8. Гуляс І.А. Детермінанти самоздійснення особистості /І. А. Гуляс //Психологічні перспективи. – 2021. – Вип. 17. – С. 83-92.
9. Депресія. Довідник. Сост. В.Д. Сухарева. К.: Світ, 2021. – 450 с.
10. Дитячо-батьківські стосунки як чинник формування особистості дитини / Л. В. Седіна // Соціально-психологічні технології розвитку особистості : збірник наукових праць. – Херсон, 2023. – С. 282–287.
11. Дитячо-батьківські стосунки як умова психологічної безпеки дитини / О. П. Коханова // Наукові записки. Серія: Психологія. – 2025. – № 2. – С. 94–99.

12. Дудник О.А.Порушення в системі дитячо-батьківських відносин як фактор формування безпорадності в дітей // Наукові записки. Серія: Психологія. – 2024. – № 1. – С. 52–58
13. Ейдеміллер Е. Г., Юстицкіс В. Психологія та психотерапія сім'ї. – Київ : Академія, 2019. – 656 с.
14. Жаровцева Т.Г. Теоретико-методичні засади підготовки фахівців дошкільної освіти до роботи з неблагополучними сім'ями/ Т.Г.Жаровцева. – Одеса.: ПНЦ АПН України, 2020. – 367 с.
15. Занюк С.С. Психологія мотивації та емоцій: Навч. посібник для студентів гуманіт. факультетів ВНЗ. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2022. – 180 с.
16. Захаров О. І. Психологія дитячо-батьківських стосунків. – Харків : Основа, 2024. – 240 с.
17. Кочарян О. С. Психологія сімейних взаємин : навчальний посібник. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. – 196 с.
18. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості /Т.С.Кириленко. - К.: Либідь, 2026. – 254 с.
19. Козлюк О. А., Руденко Н. М. Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо-батьківських взаємин / // Проблеми сучасної психології. – 2019. – Вип. 36. – С. 215–228
20. Колесніков Є.П. Психологія дії, що організує житт.- Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології/ Є.П. Колесніков; ОНУ імені І.І.Мечникова, 2019. – 20 с.
21. Крутько С.В. Психологічні особливості життєвих стратегій особистості /С.В.Крутько //Вісник ОНУ. – 2021. – Т.16. – Вип.7. – С.126-132.
22. Курова А.В. Гендерні аспекти суб'єктивного благополуччя особистості /А.В. Курова// Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (28), Issue: 55, Budapest, 2025. – P. 82-85.
23. Лось О.М. Міжособистісні дисгармонії, їх вплив на особистість професіонала / О.М. Лось // Проблеми загальної та педагогічної психології.

Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. –2020. – Т.ХІІ, част. 3. – С. 269 – 276.

24. Лось О.М. Екзистенціальні детермінанти феномену вигорання / О.М.Лось//Актуальні проблеми практичної психології [Матеріали Міжнар.наук.-практ.конференції][23-24 квітня 2019р., Херсонський держ. університет].- Херсон, 2019. – С.694-700.

25. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / С.Д.Максименко. – К., 2021. – 218с.

26. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури: навч. посіб. для вищої школи / С.Д. Максименко. – К.: Наукова думка, 2022. – 216 с.

27. Максименко С.Д. Теоретичні проблеми самоздійснення особистості / С. Д. Максименко // Педагогіка і психологія : Вісник Академії пед. наук України . – 01/2019 . – N1 . – С.47-56 .

28. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / Максименко С.Д. – К.: ТОВ „КММ”, 2021. – 240 с.

29. Максименко С. Д. Психологія особистості : підручник. – Київ : Центр учбової літератури, 2022. – 296 с.

30. Максименко С.Д. «Одиниці аналізу» розвитку особистості: методологія питання /С.Д.Максименко //Наука і освіта. – 2024. - №6-7. – С.162-166.

31. Малихіна Т.П. Психологічні умови попередження аморальних вчинків підлітків: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.психол.наук: спец. «Педагогічна та вікова психологія» /Т.П.Малихіна. – К., 2021. – 19с.

32. Маргасюк І.П. Клініко-патогенетична характеристика рухових порушень при дитячому церебральному паралічі: автореф.дис.на здобуття.наук. ступеня кандидата мед.наук:спец. 14.01.15 «Нервові хвороби»/ І.П. Маргасюк// - Харків: Харків.мед.акад. післядипл. освіти, 2023.-23с.

33. Мартинюк. Ю.О. Сучасна психологічна наука о процессах сприйняття дітей з психофізичними порушеннями/ Ю.О. Мартинюк// Науковий Вісник. № 5- 6 .-Одесса, 2023.- С. 262-271.

34. Мартинюк. Ю.О. Програма колекційного впливу на членів сім'ї з урахуванням стадії сприйняття дітей з психофізичними порушеннями/ Ю.О. Мартинюк //Освіта та розвиток обдарованої особистості №3(34),2025р. -С. 29-33

35. Мочерний С.П. Поняття «методологія» та його структура /С.П.Мочерний//Психологія і суспільство. - – 2022. - №2. – С.58-82.

36. Психологія сім'ї / Л. В. Помиткіна, І. В. Толкунова. – Київ : КНТ, 2019. – 296 с.

37. Психологія дитячо-батьківських взаємин / О. А. Карабанова. – Київ : Академвидав, 2021. – 320 с.

38. Підласа І.А. Життєва ситуація особистості та життєва проблема / І.А.Підласа//Наукові записки Інституту психології ім.. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2022. – Випуск 22. – С.282-289.

39. Роменець В. А. Історія психології ХІХ — початку ХХ століття: Навчальний посібник / В. А. Роменець. —К. : Вища школа, 2025. — 614 с.

40. Савчин М. В. Вікова психологія : навчальний посібник. – Київ : Академвидав, 2019. – 384 с.

41. Тарасун В.В. Раннє прогнозування і запобігання труднощам у навчанні як умова інтеграції дитини з особливими потребами/ В. В. Тарасун //Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник/Ред. кол. Н.Софій І.Єрмаков та ін. - К.: Контекст, 2020. - 336 С.

42. Тарасун В.В. Технології психічної інтеграції дітей з аутизмом/ В.В.Тарасун, В.І.Бондар, В.В Засенко // За наук. ред. В.І.Бондаря, В.В.Тарасун. Том 1,2. — К., 2025. — 522с.

43. Татенко В.А. Проблема розвитку суб'єктивних механізмів психічної активності в онтогенезі /В.А.Татенко//Міжнародні наукові Костюківські читання. 9-11 червня 2021 р. Т.1. С.76-77.

44. Теорія та досвід застосування тренінгових технологій у практичній психології:[Матеріали Всеукраїнської науково практичної конференції], [Київ, 22 листопада 2023] За наук. ред. Л.І. Мороз. – К.: КІВС, 2023. – 456с,
45. Терлецька Л.Г. Психічне здоров'я особистості. Технологія самоаналізу / Л.Г.Терлецька. – К.:Видавничо-поліграфічний центр»Київський університет»,2023.- 150 с.
46. Титаренко Т. М. Сучасна психологія сім'ї : монографія. – Київ : Міленіум, 2022. – 280 с.
47. Титаренко Т.М . Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності./ Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2023. – 376 с.
48. Титаренко Т.М. Буденний досвід як матеріал особистісного самосмислювання // Т.М.Титаренко / Зб. наук. праць. - К., 2020. - Вип.1(8). - С.26-34.
49. Фролова Л.Б. Корекція дитячо-батьківських відносин як соціально-психологічного чинника успішності процесу соціальної адаптації молодших школярів // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2021. – № 1. – С. 112–118.
50. Чайка І.В. Психологічні особливості дитячо-батьківських взаємин педагогів // Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія. – 2025. – № 2. – С. 145–151.
51. Чхайдзе А.О. Зв'язок особистісної зрілості з духовними цінностями особистості та їх вплив на мотивацію створення шлюбу / А.О. Чхайдзе // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – Випуск 2. – 2023. – С. 44-47.
52. Юрченко В.М. Психічні стани людини: системний опис /В.М.Юрченко. - Рівне, 2026.-574 с.
53. Юрченко В.М. Оцінні ставлення в педагогічній взаємодії /В.М. Юрченко //Освіта і управління. – Т.2. – 2020. - № 4. – С.91-98.

54. Яценко Т.С. Теоретико-методологічний підхід до цілісного розуміння психіки у її структурних компонентах / Т.С. Яценко // Психологія і суспільство. – 2024. - №4. – С.37-60.
55. Allred K.D., Smith T.W. The Hardy Personality: Cognitive and physiological responses to evaluative threat // Journal of Personality & Social Psychology. – 1989. – Feb. – Vol. 56. – N2. – P. 257 – 266.
56. Antonovsky A. Health, Stress and Coping. San Francisco: Jossey-Bass, 1979/ - 230p.
57. Bailey, D. B., & Wolery, M. R. Teaching infants and preschoolers with handicaps. Columbus, OH: Merrill, 1984.
58. Blacher, J. (1984b). Sequential stages of parental adjustment to the birth of a child with handicaps: Fact or artifact. Mental Retardation, 22, 55-68.
59. Collins-Moore, M. S. (1984). Birth and diagnosis: A family crisis. In M. G. Eisenberg, L. C. Sutkin, & M. A. Jansen (Eds.), Chronic illness and disability through the life span: Effects on self and family (pp. 39-46). New York: Springer.
60. Diener.E., Emmons R.A., Larsen R.J., Griffin S. The Satisfaction With Life Scale //J. of Personality Assesment. 1985. Vol.49.№1.P.71-75.
61. Farber, B. (1975). Family adaptations to severely mentally retarded children. In M. J. Begab & S. A. Richardson (Eds.), The mentally retarded and society: A social science perspective (pp. 247-266). Baltimore: University Park Press.
62. Farber, B.. Family organization and crisis: maintenance of integration in families with a severely mentally retarded child//Monographs of the Society for Research in Child Development, 1960.- 75 p.
63. Farber, B., & Ryckman, D. B. Effects of a severely mentally retarded child on family relationships//Mental Retardation Abstracts, 1965. - C 11.
64. Kahana, G., & Kahana, E. (1970). Grandparenthood from the perspective of the developing grandchild. Developmental Psychology, 3, 98-105.
65. Kanner L. Child Psychiatry. N. Y., 1955.

66. Marshak, L. E., & Seligman, M. (1993). Counseling persons with disabilities: Theoretical and clinical perspectives. Austin, TX: Pro-Ed.
67. Meyer, D. J., & Vadasy, P. E (1986). Grandparent workshops: How to organize workshops for grandparents of children with handicaps. Seattle: University of Washington Press.
68. Laborde, P. R., & Seligman, M. Counseling parents with children with disabilities. In M. Seligman (Ed.), The family with a handicapped child Boston: Allyn & Bacon, 1991. -P. 337-369.
69. Robson, K. S., & Moss, H. A. (1970). Patterns and determinants of
70. maternal attachment. Journal of Pediatrics, 77, 976-985.
71. Rose, S. Training parents in groups as behavior modifiers of their mentally retarded children. Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry № 5, 1974. – P. 135-140.
72. Skinner B.F., Ferster C.B. Schedules of reinforcement. N.Y., 1957.
73. Seligman, M. Group work with parents of children with disabilities. Journal for Specialists in Group Work, 18, 1993. – P. 115-126.
74. Seligman, M.. Confessions of a professional/father. In D. Meyer (Ed.), Uncommon fathers: Reflections on raising a child with a disability. Bethesda, MD: Woodbine, 1995. - P. 169-183.
75. Tomkins A.M. Affect, imagery, consciousness. Vol.1,2.- New York, Springer, 2003. – 342 p.
76. Turner J. C.F self-categorization theory // Turner J. C. Et al. Rediscovering the social group: F self- categorization theory. Oxford, 1989. P. 42-67.
77. Waechter, E. H. (1977). Bonding problems of infants with congenital anomalies. Nursing Forum, 16, 229-318.
78. Walsh, R. (1989). Asian psychotherapies. In: IL. Corsini & D. Wedding (Eds.), Current psychotherapies (4th ed.). Itasca, IL: F. E. Peacock.

79. Yalom, I. The theory and practice of group psychotherapy (2nd ed.). New York: Basic Books, 1975.

80. Yalom, I. The theory and practice of group psychotherapy (4th ed.). New York: Basic Books, 1995.